

84X2K7(2p-4kp-6X)

T 23

4/8

ИРТЕНГІ ТАН

K/

Утренний

ветерок: Повесть и рассказы.

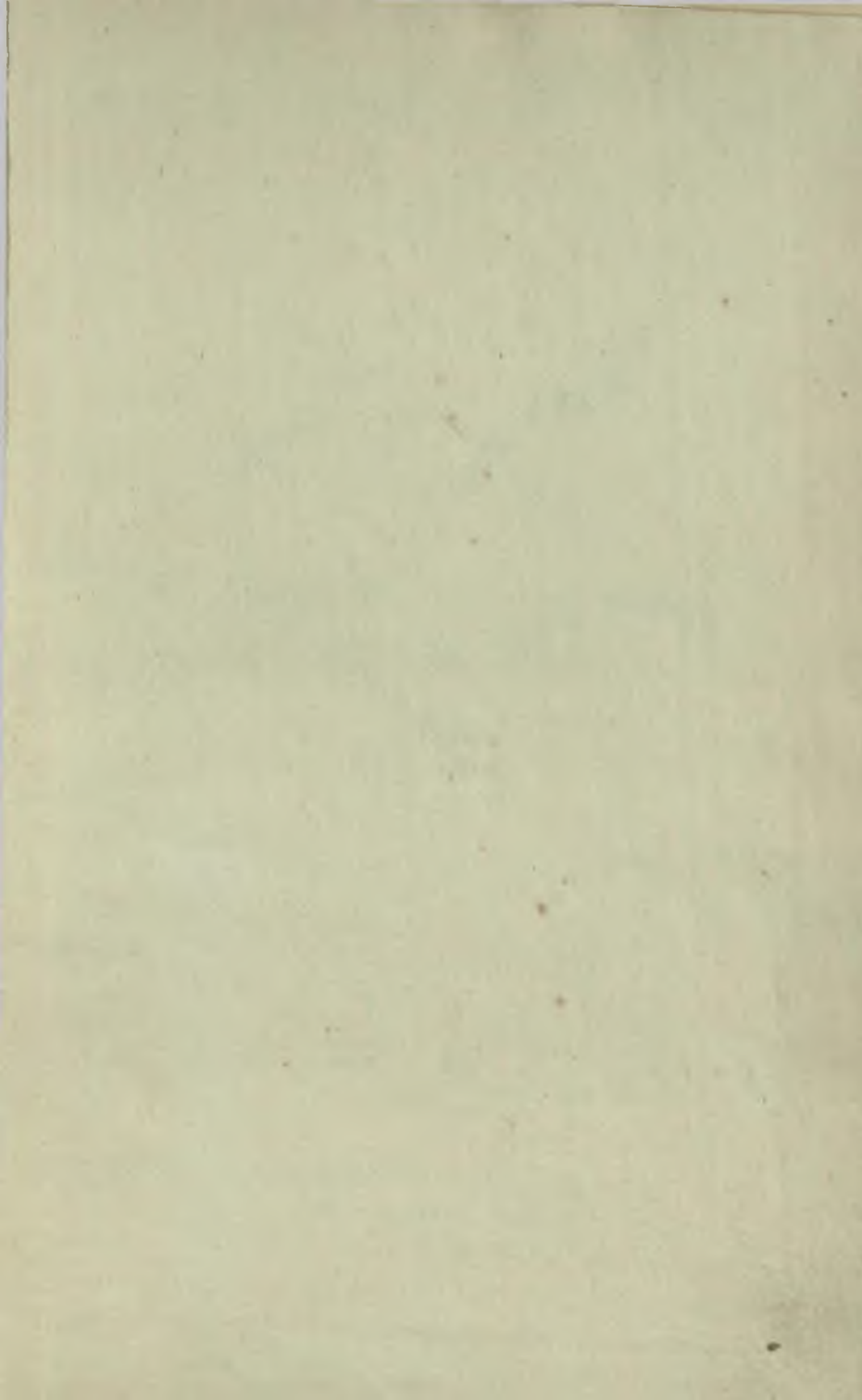
1986

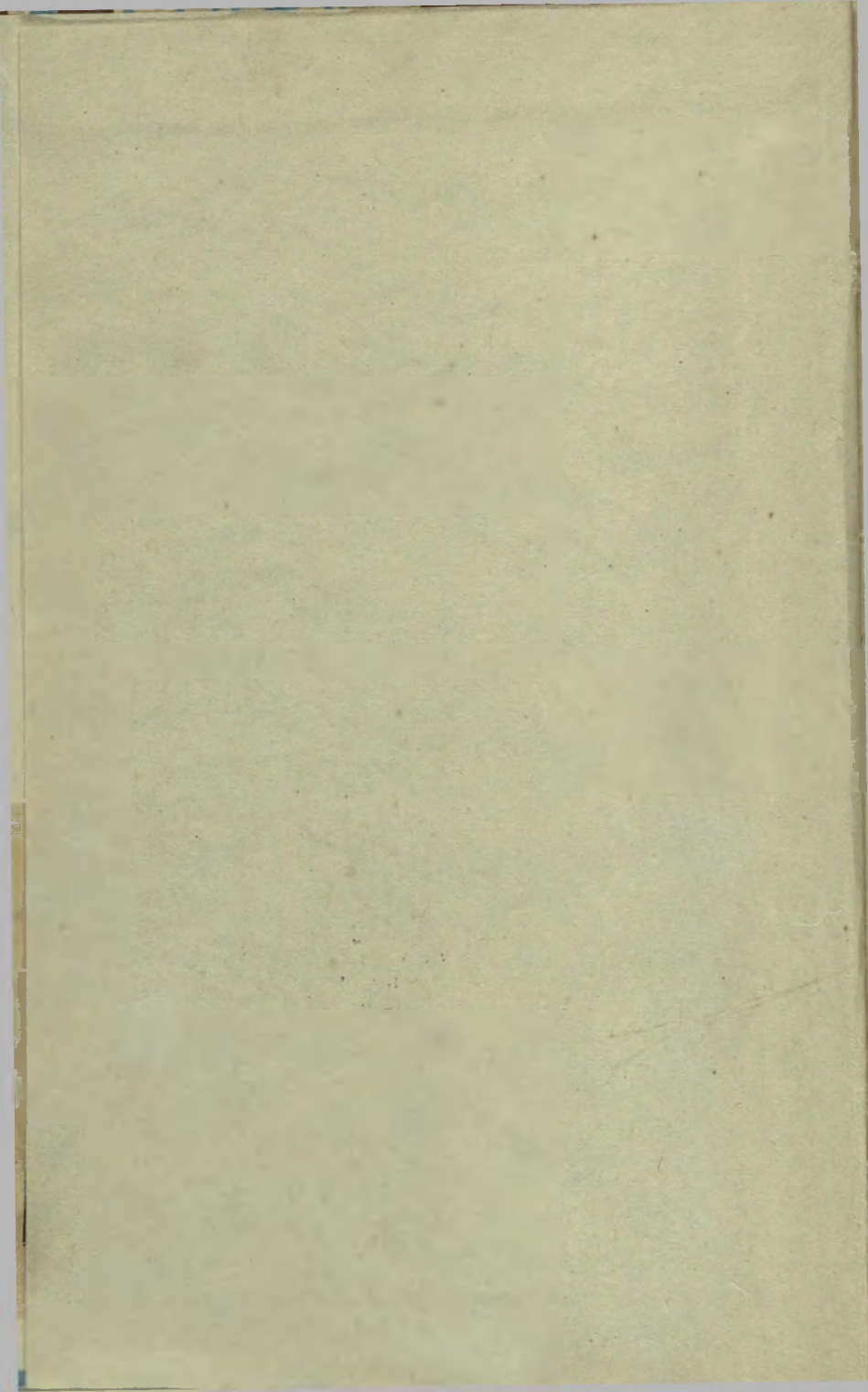
85 K.

11/II-95	
20/XI Куроханов	
29/IV Чернышов	
8/X Водников	
12/XI-9 Борисков	
29/VII-14 Мочалкина	

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ
обозначенного здесь срока

617105





ХС(Хак)2

84Хак3(2р-4кз-6х)

В. ТАТАРОВА, И. ТОПОЕВ, А. ЧАПРАЙ, ан. II. Т23



617105
48
+

ИРТИНГИ ТАН

ПОВЕСТЬ ПАЗА ЧООХТАР

Хиассная областна
БИБЛИОТЕКА

ХЫЗЫЛЧАР КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ХАКАСИЯДАҒЫ ПОЛІГІ
АБАКАН ● 1986

83.3X

У84

Составитель Н. Т. НЕРБЫШЕВ

Татарова В. К., Топоев И. П., Чапрай А. И. (Котжеков) и др.

У84 Утренний ветерок. Повесть и рассказы на хакасском языке. 184 стр.

В сборник включена проза молодых авторов, пришедших в хакасскую литературу за последние годы. Их рассказы посвящены людям Хакасии, проблемам молодежи. Герои книги — люди разных судеб, непохожих характеров, но их объединяет чувство любви к родной земле, стремление принести ей пользу.

Очень своевременно звучит в книге повесть В. Татаровой «Белая айра», посвященная школе и учителю.

ББК 83.3X

у 4702600000 — 004
М 147 (03) — 86 — 22 — 86

© Хакасское отделение
Красноярского книжного
издательства, 1986 г.

ВАЛЕНТИНА ТАТАРОВА



АЛЫН АЙРА

СУҢ

ПОВЕСТЬ

ПРОЛОГ

Андада, чарынаң сых парған хазыр суғ чіли, օкпеленіп, Казан педсоветтең сығара хонған. Коридорларча, ух чіли, хыылап иртіп, кабинетінзер кире хонған. Ізік, аның соонча тазылап халып, хатабох азыл парған. Пар-чох күзінең ізік тудазын тазыли тартхан, ізік пиктел парған. Көзенек сүлейкезі сығдыри халған.

Андада хуурта тарт парған сырайлығ кізі нымзах одырчыхха напли түскен. Пазын одырчыхтын пиіліне ойда салып, хараан нуубысхан, ирнілері хыймырапчатхан: пір, ікі, үс... он... хырых!..

Сан санааны чүреен сала амыратхан. Тітірескені сала иртіп сыххан. Казан, сухсап парған на чіли, улуғ оортамнаң тамкы тарт сыххан, ойбазы иптiг тігілген станына, полдағы кибіске тоолап халған. Анаң ол позын пір дее нимедеңер сағынмин одыарға күстеен. Пүктегі нымзах отты сағысха киргенде, кօйчеткен чүрее кօместең син сыххан.

Че, амды пірее ниме идерге дее чарир. Чидер! Паза іди сыдап полбас. Амды прай пол парған нимені поэының адынаң адирға кирек. Ағаа хоза, прай пу киректі тохтадарға. Итсе, кем пу школаның чалғыс устағ-пастығы? Кем пу коллективтің үчүн, прай школаның тоғызы үчүн, прай эксперимент үчүн нандырча? Ол, ол ла, Казан Устинович Қыштымов, пу школаның директоры. Аннаңар ниме-де идерге кирек... Че ниме? Ниме?

Казан Устинович, тура хонып, кабинетінче аар-пеер пастыр сыххан. Он минут пазынаң аның салаалары, телефонның ах терпечеең чүгүртіп, партия райкомының саннарын толдыра толғабысхан...

ПАСТАҒЫ ПАСТАҒ

Таң атар тус чидібіскен. Тура істі халын уйғуда чатчатхан. Амыр харааны часының түклеені ле хадарчатхан.

Оркон Петровичке пу хараада уйғу-чадын чох полды. Узаачых полып, таң атханча тыстанып чатчатхан. Аның уйғузы даа сағам часхы салбыхтың пузычаа осхас, сала ла теертсең, ниик ле оодыл парча. Улғаадыбысхан кізінің ондайы андағ полчаң полтыр — хайди за, алтон чазы чағдап одыр.

Пу хараада аның чўрее ачи тўскен, ис-тыс пирбес тіріг сағыс хачан-хачанох иртіп парған кўннерні хатап айландырып, оларны ам на полған чіли кўрчеткен...

Тўреен-ўскен Почах аалы, чалаас азах тузы, іче-пабазы хараанда чинт постарынаң турча. Мына кічи-чек Орконах, хуруғ хумны пурладып, ибінзер чидікпинең чўгўрче.

— Іче-ең, — хысхырча ол ырахтынох, — іцең, кўр, хайдағ сортан! Позым, позым тудып алғам...

Ічезі чабыс хыры чох турачактарының сидені хыринда аал пазынзар ниме-де харап турча. Очы оолғын кўр салып, ачых-чарых кўлінче. Анаң сортанны, чығанаана чаба тудып, синепче.

— О, палам! Мындағ сортанға улуг даа кізі урун полбас. Улўзің полбас па за? Улўстіг полтырзың!

«Улўстіг полтырзың»... Ол кўннең пеер иліг чыл артинаң иртіп парды, че сағам Орконның хулаанда ічезінің сўстері, кичее ле теен чіли, истілче. Че сынап, сағынча ол, хайдағ артых ўлўс тўсті мағаа чуртазымда? Кўр кўрзе, пабазының тўлін узарат парчаң пис оолдан ікізі ле азахха турған. Улуғларын ўзінең кічиндўк хоочах ағырығ апарыбысхан, ічезі амғаа теере «аалчы» тіп адидыр аны. Кічіглер, Пўкенең Оркон, аразы пір

ле час оолахтар, чалаас азах чолларын чүгүрглеп, тадылыг олган тузын алтап, өскеннер. Тузы читкенде, ікөленнi iче-пабазы чаага удескен. Хара чобаг Саражак-овтарның туразына кичицек пүге салган, кiзi холынац пазылган «хара пичикнең» кирген. Пөке ыраххы, таныс нимес городта пар халган... Ана iди Оркон пабазының чалгыс төлi полып халган. Улүзi бе? Улүзi дее полгай... Сынап тидирлер чонда, чабал хуюн атты даа аңдара сабадыр. Ана андаг хуюн ағылган ол пүге тутхан «хара пичик». Ур дее полбаанда, Пөкенiң ипчiзi, Айдота килнi, үребөк парган, соонаң iстi ағыриинаң хыялан парган пабазы, анаң, хорғыстыг саайга кiрiп, от-чалында кöй парган кичицек Петрока, Пөке харындазының оолгы.

«Улүстiг полтырзың»... Хачан-хачанох чоохтаан сөс-тер амды сағызына улам на ситкiп кiрче. Че сынап үлүстiг бе ол? Тоғызына чүреен салган, ипчiзiнең хынызып алысхан, пала-пархалары хазых-тiрiглер, кiрi iчезiн паарсап көрче. Чон аразында харагын чазырып чөрбеен, огырға кiрбеен, кiзiнi хыйыхтабаан. Чох, сагынча Оркон, iчемнiң сөзi сын полган: үлүстiгбiн мин. Чон аразында чолым азых полган — анзы улуг үлүс.

Че хайда, хачан, хайди саба иткем чуртаста? Хайда, хачан, хайди? Аның сагысха түсчеткен пазына ниик чили пiлдiрген, че чүреен ачырганыс хайнатча: нименiн үчүн пүүн партийнай чыылыгда аны үзүрерге сагыс тутчалар? Пу наада пiрее нименi саба иткенiн дее пiлiнминче. Аның, Саражаков коммунисттiн, алынча киреен үзүрчеткенiнеңер кичее ле искiрген партия райкомының хачызы Гавриил Гаврилович Межеков, районда ол наа кiзi. Öдiнде, школаның коммунисттерi февральда ирткен КПСС ЦК-зының Чарадинн план хоостыра үзүрерге тимненчеткеннер. Кичее ле искiргеннер агаа — үзүрiг соонаң хазыр чоох тимнелче. Че хайдаг пыро үчүн?

Андаг аар сагыстарға тыстан полбин, Оркон төзектең көөлче туруп алган. Майраны усхурыбызарынан сиргектенiп (Майра орайга теере сочинениелiг тетрадьтарны сыныхтаан), ол, полны ыгыратпин, көөлче тонанып алып, тасхар сыгып алган. Ол туста ипчiзi халын уйгунаң узупчатхан. Че Оркон Петрович чахсы пiлчеткен: тузы читсе, iче кiзi сагамох усхун парар, анаң сагамох тура хонар. Анзы аның чылдаң чылга

үрген парған ондайы: тōзекте пīр дее артых чатпасха. Хайды за, ипчї кїзі улуг чурттың ээзі, ибнїң кїнін тутча.

Тасхар сыхханда, Оркон, тамкы тартып, үр нимес кїрлесте турған. Анаң сиденнең сығып, аал арали суғ хазынзар пар сыххан. Сырыптаң үрген сиденнер таң атчатхан сымзырыхта килкїм харал турғаннар. Март айның соох хыяны хариина истїг сабылчатхан. Наағын чазырып, ир кїзі хурусха мойдыриниң кōдїрїбїскен.

Ибїре сымзырых. Прай чир чалбаа, таң атарын сағып, амыр тыныста чатчатхан. Иди аалда ла поладыр: уйғузы ханмаан чир үстү ам даа сабыхсыпча, че ырах-хы пастағы сууласты, тїрїлдірїбїзерге сылтағ таапчатхан чїли, китеп сағыпча. Че мына табыс-тубус чох чатчатхан чир үстү усхуна халча: хайда-да адайлар үрїзе халған, хазаада їнек мўўребїскен, сиден їзїи öтїг чабыла халған — паза ла иссен, аалда иртенгї хайыныс тїрїлбїскен. Мына тоң чирнї кемнїң-де кирза маймаа чолча топлатча, мына їнек сағчаң кōнек хоғдыри халча, аалның амырын аябин усхурып, трактор кўзў-репча... Анаң прай нїме кўннең кўнге үрген парған ондайынаң парча: мына ипчїлер, пылтырғы чылаң отты даа оттап аларлар тибес, малларын чазызар чалабысчалар, иртенгї кииде тамкызын пурладып, тоғысчы чон гаражсар маңзырапча, аалның улицаларынча ойли халча совхоз директорының хара чылтыраң «Волгазы», хаңаа хоғдырапча, анаң иссен, кўстїг кўўлепча хараазын чорыхтаң айланған ағас таарлачаң аар машина — чолын стройцехсар тутча.

Че анзы прай соонаң полар, сағынча Оркон. Амды, тїзең, ибїре сымзырых турчатхан. Аар хааламынаң хаалап, ир кїзі аал хыринча ахчатхан суғзар пастыр килген. Пōзїк чарда турчатхан турачахтарның кōзенектерї ам даа чараалах. Халғанчы сиденнї ибїр килїп, Оркон Петрович чар алтында, чалбах чол чїли, ағарчатхан пуссар тўзїп алған. Чардаң тўсчедїп, ірїп парған тōге таап алған. Анаң, тамкы сығар килїп, ипти одырып алған.

Ибїре амыр-амыр. Паядаң уйғу пирбеен сағыстар кōксїн наа кўснең ачырғандырча. Қинетін сымзырых чарда одырчатхан кїзі пїлїнче: узун чуртазында саба иткенін таппаанча, амырабас аның чўрегі. Кїзїден чазырған улуг-кїчїг пырозын таппаанча, полбас ағаа пўўн амыр тоғыс, амыр тыныс. Че хаңан, хайда, хайди саба нїме иткен ол чуртазында? Аның аллығ сағызы

чуртап салған чылларын пір көріснен көрчеткен осхас. Хайдадыр ол пыролар, хайзыларына ам даа, өртенген чілі, сүрнүкче аның сағызы?

Мына оларның пірсі. Ол Украина чирінде полды ба?

Ол амғаа теере ундулбаан хараада ідөк сымзырых турчатхан. Харааның амырын улуг нимес суғның солбырааны ла сайбап турған. Таң атханча, аның связистерінің взводы тігі чарнаң палғалыс тимнеп салар полған. Армияның штабында, ырчыны наа килер күстердең кизе саап, сағамох понтон тахта төзебізип, аар артиллерияны паза танктар дивизиязын тігі чарынзар кизірібізерге сағыс полған.

Че Оркон Петрович, палғалыс тартчаң взводтың командирі, ол туста улуг опытығ, көп чааласхан кізі, пілген: пу чыхығны толдырары оой нимес. Че толдырбаза, армияның штабында чөптес салған план сайбал халар.

Ол сағысха сиип парған хараада мына мындағох сымзырых турчатхан. Мына мындағох сымзырыхта ол позы нингезек кимені чардаң ағын суғзар ідібіскен. Ол кимеде брезент алтында чаачы чазыныбысхан. Паза ікізі, кимені көөлче ідіп одырып, көлеткі саринаң чүзер полғаннар. Искінең тоғынарға чарабинчатхан — ырчының узун сустығ чарытхызы суғның чалбаан чарыт парыбыс турған.

Халғанчы күніне читіре ундубас Оркон ол оолларның сырайларын. Сағыс-сиргегін пір нимее айландырыбысхан чаачылар постарының күннең күнге итчеткен хорғыстығ тоғызын идерге парчатханнар...

Киме ағырин чүзіп одырған. Пір салғах таа солбырабинча, пір табыс таа истілбинче. Хулах сыңыраанча сымзырых.

«Алныңар ачых ползын, ал сооңар туюх ползын», — пос алынча чоохтанған Оркон. Анынаң хости арғыстары ідөк хат парған чілі турғаннар... Киме суғның ортызынзар чидіп одырған. Харасхыда харахсынғаннан кізінің хараа майығыбысхан. Мына киме суғның ортызында. Че, ырах халбады...

Че олох туста кинетін чарытхының чалбах сузы кимені харасхыдаң хаап алған. Сағамох чүрек ачыда атыстар истіле тұскен, орта ызылған снарядха киме, хузух чілі, чарыл парған, анаң пөзік чалыннап, суға пурлух парған. Сағам киме полған чирде пір дее ниме халбаан. Ағын суға пасха ба — ағынынаң на андарох

агып ла ахча. Паза ікінчилес халбаан: пірее пасха ондай табарға кирек. Че хайдаг? Орконнаң хости аның взводындағы ооллар тапсабин турғаннар. Кем парар амды өлімге орта?

Мына ол, командирнің аар үлүзі: сағаа киртінчеткен кізілернің чуртазынаң устирға. Пасха кізінің чахиин толдырчатхан полза, пу синге теере ирееленмесчİK ол. Андада өдіртіп салған кізілернің алнында пыросынмасчых ол амғаа теере. Чүреенде тас полып, ах сағызын өтіре ачитчатхан хорғыстығ хараа хатап-хатап түзелбесчİK.

Че штабтың чахиин олар таң атханча толдыр салғаннар. Парбах чилегеліг чоон төкпесті суғ индіре ағызыбызып, аның кистінде передатчиктерні іл салғаннар... Че хайдаг ирее полған хуруғ хол сағып одыарға — чит полар ба тігі чарға төкпес кистінде чазынып чүсчеткен связист? Ыырчы ырах саапчатхан прожекторнаң суғ чалбаан төбле хуластап синепчеткен, че ноға-да суғ индіре иңчеткен төкпеске хайығ салбаан. Хайран постары хай пірее сағбаны ўрөк сағып одырғаннар. Чир ўстүнің амыры китенібіскен чіли пілдірген... Пір час чарым иртіп парғанда ла, радио наушниктерінде нима-де тырсыли түскен. Анаң ыраххы табыс истілген:

— Мин — «Часхы»! Мин — «Часхы»! Истіпчезер бе? Мин — «Часхы»! Мин — «Часхы»!

Я, ўр нместең чир ўстүнде пазох часхы хайыныбызар. Часхы, хайзын пу харахнаң көр полбастар ол хараада өдіртіп салған ооллар: Воронцов Сергей, Виктор Клабян, Ергалиев Бауржан... Итсе-де, Ергалиев чаа алнында ўгретчөк полып тоғынтыр. Чир ўстү амырап парза, ол поэнының ўгренчілеріненер чоохтирға уғаа хынчаң. Пірсінде, чоохтаан ол, пір өткін Марат оолағас, марығлазып, чоон пөзік ағасха чалтанмин сығып алған, че чирге түзерге хорығыбысхан. Иди ўр ылғап одыртыр ағас ўстүнде. Анаң палалар ўгретчізін хығырарға чүгүрісклептірлер, ўгретчі ле аны аннаң көөлче түзіріп алған.

Пу прай ооллар тіріг халарчых, сағынча Оркон. Че кем пыролығ оларның өлімінде? Командир ба? Чаа ба? Прай кізілернің чуртазын пулғап парыбысхан тус па? Кем?

Тіріг кізілернің алнында, оой даа полбаза, пыросынарчых. Че өліглер пыроң тастабастар. Аннаңар ирее полар ағаа тыны ўзілгенче.

Андаг аар сағыснаң одырған чар хазында тамкызын даа ундут салған Оркон Петрович. Хаңан-хаңанох ир-тіп парған ханның чаада хада чааласхан арғыстарының омалары, пірсі пірсін алыстырып, харахха көрінген. Чыллар итізінде ол ооллар чиидінең халған... Хайдазар амды сірер, чаадаң айланғаннар? Хайдаг чир-суғлығзар, хайда иб-чурттығзар?

ІКІНЧІ ПАСТАҒ

Аның холындағы тамкызының оды хаңанох ус парған. Сағызына, тізең, улуғ нимес чаңынахтағы «махачыларның өлімінең үреен» тіп сөстер кір килген, пу сөстернің алтында ол поэзы хол салар полған. Ұзінчі пічинің пүге салар алнында, ол аны, пүктебізерге тідінмин, холында ұр тутхан. «Город Алма-Ата, улица Шверника, 15, Ергалиевой Гульсаре Юлдашевне». Амгаа теере пу адрес, сом чіли, пүдінінең хараанда турча. Пастағы тустарда, пічікті ызыбысханда, пу ноға-да сағызына сиип парған ипчінің ады аны орты хараада даа усхурчаң, че усхунар алнында Оркон кізінің мизіндегі ікінчі көріс-сағыснаң көр халғандағ ба ипчі кізінің таныс нимес омазын. Ол ипчі хончатхан ибнің пулиинда харасхыда көрін турчаң, сала мөкейіп, табыс чох сыытха кірчеткен ме хайдаг. Анзы таныс нимес Гульсара полған ма...

Че хаңан, түстең оңарылып, чиит командир аны чаксаан көріп аларға сірензе, хараан уйғудан чалтырама ас килзе, ипчі омазы, хараадағы сымзырыхта хайыл парып, чіт парчаң. Анзы аның ах сағызындағы пырозы полған полар тіп, пілінчең Оркон Петрович. Иди түстің түбінең пілініске кір турчаң ипчінің омазы аны чаа тоозылғанча иреелеп турчаң. Чиит лейтенант аннаңар, өлім тапхан чааңының ипчізінеңер, улуғ маң чох аразында даа сағынчаң. Ханның чааны тобырып, ыраххы Казахстанға читіре аның холынаң пазылған «хара пічік» ұр бе, ас па парған. Саражаковха чыллар иртізінде улам на изі чох пілдірчең пу харахха көрінмес, че хорғыстығ палғалыс — аның холынаң пазылған пічік паза таныс нимес ипчінің чуртазы. Хайди салылған Гульсараның чуртазы пічік алған соонда, хайди өскеннер Ергалиевтің ооллары?

Аның холындағы тамкызының оды хачанох ус парған. Че сағызы, чалаң ат чіли, аннаң андар тағ индіре чүгүрчеткен осхас, аннаң андар чорт парир...

Мына ыраххы хырых пис чыл. Абыдыл турған вагонның сенеенде 25 частыг чиит лейтенант турған, узун чаа чолларында прай Европаны чазағ ирткен чаачы амды төреен-өскен Хакас чирінзер айланчатхан. Көзекте чүрекке чағын чир — хазынның, сыбылыг тайға — көрінглебіскенде, ол вагонда одырып тыстан полбиныбысхан. Оркон амғаа теере сағызында тутча чүреен сыстатчатхан тадылыг сахсынызын, тамаан хысти тудыбысхан өрінізін, көксін хылчыхтана тырбахтапчатхан паарсазын: мына ол, холынны ла суна пир, аның чалгыс ла төреен-өскен чирі, хайда ирткен аның чалаас азахтыг олған тузы, хайда турча іче-пабазының ибі. Ол ибде, күннi күн тібин, харааны хараа тібин, сағысырап сағыпча ічезі. Хас-хачанда, кічичек абдырачахха чазырып, ічезі аның кінiн чыып салған. Иди ол палазының тынын «чик айнадаң чазырған» полбас па за. Суғлан парчатхан харахтарын кізіден чазырып, чаачы киптіг чиит ирен хыймырапчатхан соох тамбурда отыс ікі чыл мының алнында турған. Кистінде Сталинград, Кеннигсберг, Польша, Пруссия, Берлин... Төреен-өскен чирінең артых чир пар ба, төріткен іче-пабанаң аарлыг кізі пар ба?!

...Артыхтаң артых чиис турғысхан столға ічезі. Маңзыри хайынчатхан ічезі, кизее пілдіртпин суғланчатхан харахтарын төөле чыс чөрген. Өрініс тее, ачырғаныс таа чүреен тулғапчатхан: анзы Орконның Пөке харындазы 44 чылда өдірт салғанынанаңар.

Пір туста пес хырындағы одырчыхха одырып, іче, паза тыстан полбин, сыытха кірібіскен:

Істімнен сыххан ікі кінiмнi,
Ікі оолғымны чааға үдескем.
Ізіг чаада чаалазып чөрген
Ілініп халбады чир үстүнде Пөкем.
Паарымнаң сыххан ікі паламны,
Пар оолғымны чааға үдескем,
Ханның чаада чаалазып чөрген
Тіріліп халбады чир үстүнде Пөкем.

Аны искенде, чүрекке изі чох полған. Ічезінің сыдына орта полип, хончых ипчілер кір килген. Аңаң аны тызып, кем-де чоохтанған:

— Астан, Татко, астан. Орконах айланды, өрінерге кирек.

Пола-пола Саражаковтарның ибіне аал-хончых тол парған. Астан ас нимес, көптең көп нимес салылған ол күнде ағарта хыр салған столға: пызымдых яблахтың час чызы, ундул парған чарба үгүренің татхынның тадии, ағас аяхта хойығ сметеннің аппағас көрімі кізіні тосхырчатхан осхас. Орты харааға теере ирет арали чоох-чаахнаң одырған чон, Орконны сурағлап: арса, көрген поларзың ирімні, пабамны, оолғымны. Хайзын көрген, хайзын көрбеең. Халғанчы тоғазығларны сағысха кіріп, пулар көрбеең чаадаңар көббк чоохтаан. Хайдағ ирее-чобағда оларның чүректері, нинче харах чазы төгілген, нинче хараа сыыт чайылған — анзын иблеріндегі төрт пулуң на пілер... Өкіс халған ічелер, өкіс халған ипчілер, өкіс халған палалар — хайди сірерге мыннаң мындар чуртирға, тіренерге? Пис чыл аразында өлімге үгрен парған чаачының пик чүрее, илбек хомзынысты көре, тулғи-тулғи сыстапчатхан... Анзы, тізең, пір ле аалычахтың чоны, че хайдағ ирее-чобағ салғахтана чайылған тиксі странаңа, пасха хан-нарча, прай чир үстүнче! Салааларнаң сананып, стол кистіндегі чон хорғыстығ санның санын санан килген: чааға парған хырых иреннең он алтызы ла айланған, көбізі кинек. Ягор Коконов азах чох килген, Қаданов Сапин — харах чох, гармоньда ойнаңаң Икен — сарсых холлығ.

— Ойнап пирерчікпін мин сағаа, Оркон, — изі чох чоохтанған хаптырыбысхан Икен, — че көрчезің, сарсых холымны Берлинде халғыс килгем... Че госпитальға париганда, арғызыма чахаам, рейхстагга читсе, минің адым пас салзын анда... — Анаң хазырланып, хосхан, — пілзіннер яз-збалар Сибирьдең килген Икен Сабуровты — хайзы фашисттің тумзин ояа сапхан!

Орконнаң хости, тізең, ічезі одырған. Пазын холына чөленіп, тапсабин, суғлан парчатхан харахтарын пірее-пірее чыза тартына, палазына улуғ паарсаснаң көрчеткен. Кірібіскен пабазы, пүгүреліп, тамкызын сорчатхан. Хатығ ондайны сайбап — ибде аалчы полза, харығ полбасха — Орконның хойнында 5 частығ Пөке одырчатхан. Аның хара пазычаанда хызыл чылтыстығ пөрік салбаңнап чөрген.

Орты хараада, чон тарап парғанда, Оркон Петрович паза чүрек ачинна сыдас полбаан. Пөкечекті пик ху-

чахнаң хучахтап алып, ылғабысхан. Пёке харындазына чобалып, сүркүннеп ылғаан, харах частарын іче-пабазынаң чазырбин, наағынаң чыспин. Харах частары хучахтағы оолағастың иңніне тоолап турған. Чітіг сағыс чүреен өтіре сазыбысхан: пу парасхан пала хачан даа пабазын пілбеен-көрбеен паза ідөк пілбес-көрбес... Наахтарын аяларынаң хысти тудып, пазох сыытха кірібіскен ічезі: «О Пёке, о палам, о кініңеем!» Пабазының тітірепчеткен салааларында харындазының хысхаңах пічіктері хычырапчатхан.

Чох, читпеен чиит лейтенанттың кўзі пазох ибін тасты парыбызарға. Итсе-де, ол тоғазарға ла килген іче-пабазынаң, хончых-туғанынаң. Дивизиядағы офицерлернің аразынаң аны Москвадағы чаа киреенің Академиязынзар ўгренерге ысчатханнар. Ол, тізең, кадровай чаачы поларға сағыс позы тутхан, аннаңар Армияда халарын ікінчілебеен.

Ічезі иртеннең пір яблахты нинче-нинче харағасха кисклирге харасчатхан, пір яблахтаң пір тудым ўрен пол парчаң, пабазы, тізең, огородтағы чирні талирға сиденде паядаң ат көлчеткен. Оркон Петровичке іче-пабазы чиит ле көрінңең, че пу аар дис чылның аразында ла харахха пілдірте кірібіскеннерін хомзынып пілінген. Оркон семьяда очы оолғы полған, Пёке — аның улии. Оларның улуғлары ўс оол ўзінең азахха турбааннар. Хамнар даа полиспаан. Нинче чаа алнындағы тузын синебезе, прай ойнаан ойыннары, прай чоллаан чоллары Пёкені ле хооп чөргені: ниме итсе, хада итчеңнер, хайдар парза, хада парчаңнар. Че харындазы ноо даа нимені артых итчең: палыхтаза — палығы чоон, хобырахта ойназа — ўні сіліг, ат чарызында — прайзынаң пурнада. Чаа алнындағы часхызын Пёке той салыбысхан. Хончых-туғаннары тойында тосханча айран даа амзаан, майыхханча плесет тее салған. Олох чыл чиит килнілері, абахай Айдота, сыыт таа сығарбин, харах чазы даа түзірбин, тілі арт парған чіли тапсабас пол парып, ирін чааға ўдес салған: чүреенең сизінген молар — паза тоғаспастар.

Чох, читпеен Орконның чүрек-кўзі өкіс ибін пазох тасты парыбызарға. Кемнің иңніне халғызар? Аал ортызындағы тербен хырында кізі дее хайынмаан, тамахтығ чылларда, тізең, хончых таа ааллардаң килген хаңаалар мында тығырама турчаң. Амды ээн. Кічичек ағас школазар Оркон Петрович кірбин ирт полбаанох,

ол мында чаа алнында үгретчі полып тогынған. Сала-сула тонанглаан палаларның хара харахтары анынзар ние-де сурчатхан чили көргеннер. Чүреенде ние-де үзіле халған: ол сизін салған — аның орны мында, пу палаларнаң хости. Андар, Москвазар, пасха даа офицерлерні ызарлар. Че кем халар пу палаларнаң, чобагны өтіре пілчеткен өкістернен, кем үгредер оларны? Пис чыл мының алнында оларның пабалары, чинт, күстіг, пик пүдістіг иреннер, анынаң хада хаңаалыг райвоенкоматсар чол тутханнар... Амды парта кистінде оларның өкіс төлі одырған. Чітіг сағыс чүреенде аяс парған: мында, мында ла аның орны...

Таң атханча, үрөк одырған кирибіскен кізі суғ хазында, аар сағыстары ирткен чылларны айландырчатхан. Ол пілген: кізілер алнындағы улуғ-кічиг пыроны таппаанча, амырабас аның көнні: хачан, хайда, хайди? Кемні чобатхан, кемні хыйыхтаан? Хачан поэның адын уятха кир салған? Ноға пүүнгі партийнай чыылыг да аның алынча кирее үзүрілче?

Амды, тізең, аның алнында пуснаң туу чабынған суғ амыр пілдірчеткен. Че аның көксі-хойнында пустарны тығындыра көдірчең күс хойыпчатхан. Пір-ікі күн пазынаң, киинің чылыг тынызына хайылып, өөрдегі асхырлар кістескен чили, күўлеп, чарларны хысти тудып, часхы тығын усхунар. Көбіктеліп, улуғ-кічиг сөпті өкпеленчеткен чөрізінде арыда хаап, тасхылдаң айра суғ чиде түзер. Паза тасхылда төреен поэны ыраххы талайзар көні апарар.

УЗИНЧИ ПАСТАҒ

«Ние полчандыр кізінің сағызы, — сағынча суғ хазында одырчатхан ир кізі. — Кізінің сағызынаң табырах ние пар ба чир үстүнде, хынзаң, пала тузынзар ойлат кил, хынзаң, хачан-хачанох яңыланып ирткен ханның чаада хаалаан чолларынча хатабох хаала, а хынзаң, пүүнгі күннің иртізін, таңдағы күннің ибірізін сағызынчаң хатапчат, пір дее үр ниемес»... Ол чуртас өтіре сағызында ал чөрген, чүреене сиип парған кип-чоохты сағынча.

Мына аның алнында пуснаң туу чабынған суғ амыр пілдірчеткен. Че аның көксі-хойнында пустары тығылдыра көдірчең күс хойыпчатхан. Ол күс — тасхылда

төрөөн айра суғ, хайзы үр ниместең, күүлеп-хайнап, көбіктеніп-көдіріліп, чолында ірік-ілбір нимені арыда чууп парабас, чайыла түзер чазы чалбаана. Аның тығын кўзі илбек...

Я, үр ниместең Ах тасхылның хойнында айра суғ усхунар. Аннаңар сағынча сағам төзінде көгерібіскен тигірзер харап көрчеткен Оркон Петрович. Тигірде ам даа усхалах чылтыстарның халғанчы кўмўзі чылтыраңнапчатхан, че оларның аразында прайзынаң өтіг пызыңнапчатхан Таң солбаны, алындағызынаң сығара атха мўніп, көс чөрчең чонның чол пілчең чылтызы — іди сағынча Оркон. А поэзы, тізең, тигір тірепчеткен тағларны, алып пуланнар тынаға чатхлабысхан чіли, көріп одырадыр.

Итсе-де, ана анда, Ах тасхылда, чуртапча айра суғ, ана анда ол төріпче паза хая көксінең сыххан хара суғ, нинче дее ахса, хорабинча. Чоохтидырлар, хайзы айдастар читкенөк осхастар аның пазына. Чікім тағны чікім тібин тобырғаннар, устығ хырны устығ тібин алтааннар, пөзіктең пөзік ле көдіріліп, иң не айдастар читкеннер айра суғның сыхчатхан чиріне... Че нимедір ол айра суғ — кічігденөк искен кип-чоохты сағысха кирче Оркон Петрович — ол Хара Хустың харах чазы, а поэзы Хара Хус, ыырчылардаң ос полбин, ханы чайылып, тоозылған.

Пу иргі ныхахты Оркон Петрович алты частығ полганда искен. Че ныхах — ол ныхах, киртінмечең ниме ноза, че кічичек Орконах аны искенни киртін парған — ныхахтағы ниме сын полар тибес. Соонаң сағызычаа тыып парғанда, поэзычаа өзібіскенде, пілгенөк чи ныхах ондайын, че іди дее полза, кічігдегі киртінізі пала киртінізіненөк халған. Ир полғанча, соонаң хыр полғанча аарлап ла чөрген ол поэзының чўреенде Тодоуучаның ысхан ныхағын — арығ көгістіг — чатхан хылы хоолап одырғанға төөй пілдірчең ағаа.

Пірсінде, чалаас азах кічігде, Пөкенең Орконах пабаларынан, колхозтағы от саапчатханнарны олтырыхтарзар кимеліг кизірчеңнең, поэзынаң хада алып аларға сурыныбысханнар.

— А хорыхпассар ба? — сурған пабалары.

— Чо-ох! — пір ўннең нандырған харындастар.

— Че, — теен мынзы, — кимее артых кізі алар чоғылбын, суғның ағыны кўстіг, матап кўскінчем анча чонны кизірерге, че чылыннос полбин, кўлүк ползаңар,

апарам, Саас олтырыхта аба чистеен дее тееріп алғай-
зар, іңеңерге андарох хысхызына азых тимнирінде по-
лызығ...

Че хачан аар таарлаан улуғ киме, чардаң чарылып,
ағын суғның кўзіне хабылып, индіре париғанда, пабазы,
тізең, искилерінең тоғын пастаанда, кічичек Орконах
сынап таа хорығыбысхан. Ниске чазаан ағастаң иділген
кименің наағынча суғның кўстіг салғағы көбіктелчет-
кен, а чар, тізең, андағ чайхалбас, ізестіг чар — ырах-
таң ырах ла полип одырча. Ибіре, тізең, суғ ла, түбі
көрінмес харалчатхан суғ. Оолағас, поэы даа пілінмин
халып, пар кўзінең кименің наағына чапсыныбысхан,
улуғ тегілек харағастары түбі чох харалчатхан суғзар
хазал парған.

Анзы хорых парғаны полған. Ол ам на сизінген:
хыри-пазы чох суғ тіріг нимес осхас, пір дее орында
хубулыс чох турбас, ойлир, сегіреп, ағар, тулғалчатхан
тулғорычахтарынаң түбінзер тартыпчатхан улуғ тул-
ғорлар төрідіп, аар салғағында айлахтанар, тохтабас
солбырах үннең салғахтан турар — улуғ, хыри-пазы
чох тіріг нима...

Оолағастың чўреечее, пу сағыстарға үндезіп, киме-
нең хада салғах хыринзар көдіріліп, олох тус ойымзар
түзіп порастанчатхан, табырах түклеп, поэының хулаана
тілбіреп истілчеткен.

Че сах ол туста Оркон, пазын көдіріп, пабазының
көні көрізіне урун парған. Аның чылығ харахтары тіп-
четкен осхас: хорыхпа, палам, мин хостибын, пу суғ-
даң кўстіг суғ парох.

Амды ла оолах пабазының кўзін көр салған. Паба-
зының идіндегі кўс тамырлары, полған на мөкейісте
топтай киліп, тарап парча, че хачан ол, искилерінең
киині сирти пулғап киліп, суға түзірібіссе, иңніндегі
иді, пазох топтайып, тарап парча. Көгліг дее көрерге,
хайди пабазы иски тартча — прай кўзінең тартына,
кўс хоратпас синіндегі мөкейісте, аар искилернең ниик
ле ойнапчатханға төй, че суғны кўстіг харбаза, киме
тігі парчатхан осхас. Анаң на Орконах сизін салған —
пабазы пу суғдаң кўстіг, аның көйтігі, аның сўмезі,
аның ир кўзі пу түбі чох харалчатхан суғдаң хай-хай
артых. Иди сағын салабас, оолағас амырап парған,
чўреен пик хабыснаң тутчатхан хорғыс иртіп парған.

Кимеде чоох-чаах тыыпчатхан, от сабарға париған
оол-хыстарның, ирен-ипчілернің хатхы-кўлкізі иртенгі

сымзырыхта суғ индіре ырах истілеткен. Арғазы кистінде халчатхан чардағы тал ағастары салаа синінче көрінібіскенде, харах алнындағы чар килкімдең килкім не көрін сыххан, ырах таа халбаан осхас. Сах ол туста тигір пөзнінең улуғ хара хустың табызы истіле тўскен. Прайзы хара хусты харап сыххан, а ол, тізең, чалбах ханаттарынаң сабынмин даа, улуғ ибірісте учухчатхан. Ұзінчі ибірісте хара хус пазох табыс сығарған. Андада кимедегілернең хада хара хусты харапчатхан Тодо ууча ағырин чоохтанған:

— Ана за, ханаттығ харындас солбырах харындаснаң изен-минділесче, эк-эй!

— Ханаттығ харындас? Солбырах харындас? — чапсып парған Орконаң Пөке, анаң на саңай наа, амгаа теере испеен ныхахха хычаланып, кірі инейге хазал парғаннар:

— Тодо уучаң, ыс пир піске, чоохтап пир...

Кем пілбечең ол туста ибіркі аалларча саблан парған Тодо уучаны — таң атханча алыптығ ныхах ысчаң кірі иней, аалдағы пала-пархаа аннаң даа артых ізебінде чазағ ныхаа, кип-чооғы тоозылбас-хорабас. Агаа хоза, кізілерні от-пўрнең им-томначан. Ол чайғы күнде олтырыхтарзар им-пўрге парчаттыр. Аны піле, оолағастар кірі инейге тыс пирбинібіскеннер.

— Тодо уучаң, ыс пир Хара хусты, ыс пир...

— Че, иркечектерім, полғай сірернинең. Ыс пирем тынағ аразында, от нима чулып алзам, анда, Саас хойнында...

Ам хыр саабысхан Оркон Петрович ол чўреене сиип парған чайғы күнде искен-тыңнаан нимені сағысха кирче, ойын-пазы тузында искен чоох чарығынаң чарыпча, өтиннең истілче...

...Чирі пасти пўдіпчеткен полғандағ,

Чизі пасти тазыпчатхан полғандағ,

Чирнің пөзігі ах тасхыллар

Осклеп парған турғлапчатхандағ.

Суғ чалбағы ағын суғлар

Ах чазыларча аххлапчатхандағ.

Амғы төлнің алында,

Алындағы төлнің соонда

Пу нима полды ба хайдағ.

Ах тасхыл пулут тірии турчададыр,

Тигейінде хара хустар чуртапчададыр.

Ах тасхылнын үстүнде Ах Хая,
Ах Хаяның тигейінде Алтын уя.
Алтын уяда ирепчі хара хус чуртапча,
Ах тасхыл чирінде хан-пиглер полча.
Оларны асчаң хус чох полтыр,
Оларны пасчаң күс чох полтыр.
Хан-пигі, Хара хус апсаа,
Көк тигірни өтіре өтіп чөредір,
Хан-пигі, ине хус инейі,
Ах пулут өтіре өтіп чөредір.
Ирепчі хара хус тигірге сыхса,
Ханат табызы хоолап иртче.
Ирепчі хан-пиглер өөрлезе,
Хурғун табызы көглек иртче.
Чир үстүн харап одырадырлар,
Тигір алтын ибір чөредірлер.
Оларны асчаң хус чоғыл,
Оларны пасчаң күс чоғыл.
Ұр бе іди чуртааннар,
Ас па іди пиглееннер,
Пала хус таап алғаннар.
Алып хустаң алыбох төридір.
Чарып турған тигір алтында,
Палазына тамах тілеп, Хара хус учухчадыр.
Чалбай парған чирнің үстүнде,
Иркезіне чиис кілеп, ине хус учухчадыр.
Ах Тасхылның чирінде
Алып хус палазына тамах тоозылды,
Алтын уялығ хан-пигде
Алып хус палазына чиис халбады.
Ағыл-көгіл тигейні азыра
Ирепчі хара хус ырах парыбысты,
Хоолап иртчең ханаттары
Пала хулаана истілбинібісті...
Ұс хатап хызыл күн төріді,
Пулары чоғылдан чоғыл.
Алып пала хус іскертін иссе,
Тасхыл-тастар күүлеп күүзүридір,
Алып пала хус ырахсар көрзе,
Күн харағы хара пулутха чазынадыр.
Алып пала хус чахсаан сағынза,
Улуғ чааға чир тітіреп истіледір.
Тоғыс хатап хызыл күн төріді,
Іче-адазы чоғылдан чоғылох.

Тоғыс хона чібеен алып пала
Ах тасхылда астапча,
Тоғыс хона сухсаан алып пала
Алтын уяда сухсапча...
Че кинетін тигір хызара түскен,
Кинетін ханат хоолада истілген.
Ханның ханадынаң аар сабынып,
Ине хус Алтын уязар читкен.
Уғаа чобағлығ чобалып, орлап турадыр,
Уғаа инегліг инеліп, ылғап турадыр.
Хайранох пабаң синің, алып хара хус,
Хатығ чаада аңдарыл халды,
Хайранох іцең синің, алып ине хус,
Тооза ханы чайылып халды.
Ханның ханаттарын паза сабын полбас,
Майылыбысхан пазын паза көдір полбас,
Халғанчы күзінең тырбана,
Өкіс халчатхан палазына сыыт салыбысхан.
Хара Хустың күстіг ханады
Хара чобағдаң чаап полбас сині,
Харағым чазы. хара суғ полип,
Хураан көксіңе алып күс пирзін.
Ине хустың тиліг ханады
Илег-чобағдаң чаап полбас сині,
Харағым чазы айра суғ полип,
Хас-хақанға харындас ползын.
Ине хустың сыыдына сыдас полбин,
Ах тасхыллар күзүрес турадыр,
Іче хустың сыыдына сыдас полбин,
Хара пулуттар чачырас турадыр.
Іди тоозылған алып ине хус.
Че олох туста харах частары
Ізіг чөгет чіли хайнабысхан,
Ах хаяны тизе саап,
Айра суғ полип ағыбысхан.
Айра суғны оортаан хус
Олох туста алып күс хабынған,
Алып ханадынаң хоолап сабынып,
Тигір паарынзар учуғыбысхан.
Аны суғарған харындас суғ,
Көбіктеліп, тасхылдаң түскен,
Күўлеп аххан айра суғ
Чалбах чазызар чол тапхан.
Сухсаан малны суғарып одыр,

Хураан чирні чайып одыр,
Ирткен чирінде туйҕахтыҕ ат кістесче,
Чайылған чирде пуҕдайлыҕ чазы көҕөрчө.
Суҕ хазында арҕал чоһы чурт салча,
Ол чонһың төлі алып төріпчө.
Ине хара хус ла табыс чох турыбысхан,
Ханһың көксі хызыл хаяа хубулыбысхан.
Хызыл хая ырахтын көрініп турадыр,
Ікі харындасты сиргек харап одырадыр...
Тигір паарында Алып Хара Хус,
Ах Тасхылдаң өөрлөп,
Хан-пиг полып учухчададыр,
Аһы асчаң хус чоғыл.
Чир үстүнде алып айра суҕ,
Ах хаядаң төріп,
Ах талайзар ағыпчададыр.
Аһы пасчаң күс чоғыл.

Иди тоозылған пу ныхах. Тодо ууча аһы ысхан арада майығыбысхан. Ол ырахһы чайғы күнде кічичек Ор-конах, көпөн үстүне чалбайта чат салып, харах ағыр-ғанча тигір харапчатхан. Аһыһаң хости, хараан чаап, чуға уйғуда тыһанып, кирі инейек чадыбысхан. Ырах ниместе чонһың от саапчатханы истілчеткен, күһнің ізіһи улаһ на пілдірібіскен. Че оолах ибіре-сібіре тыһ-һанһаан, аһың көрізі тигір түбінде чітчеткен. Аһың пала сағызында ах пулуттар, саҕаһ на искен ныхахтың чоһын чоллап, пірде Ах тасхылдағы Алтын уя полыһ, пірде алып Ине хус полып, пірде Ах хаядаң төреен айра суҕ полып көрінібісчелер. Хайдадыр ол Хызыл хая — тасха хубулған алып хара хус? Хайдадыр ол айра суҕ — алып хара хустың харах чазыһаң төреен суҕ?

Тыстан полбін, ол уйғуланчатхан Тодо уучаһың иһ-ніһ көөлче чайһап көрген.

— Тодо уучаң, чоохтап пир, хай саринда, мыһнаң көрзе, Хызыл хая? А сін айра суҕһы көргезің ме?

— Чох, палаһ, — ағырин һандырған улуҕ частыҕ ипчі.

— Пу ныхах піссер Таштып чиріһең килген, аңчы чоһыһаң. Мін аһы Күңүре хайчыдаң кічигдөк искен полғаһ. Сооһаң хатап истерге киліспеен мағаа, хай чиріһ ундубысхан даа поларбыһ, хысхачахти чоохтап пирдім, хычаң тосхырып.

— Тодо уучаң, — тыстан полбаадаҕ пазох оолаҕас,—

кемнең чаалас парғаннар хара хустар? Алай испин халдым ма, хайди-да оңнабин халдым.

— Анзы орта, оолаам, оңнабин халдын. Мин ол хараада, оланай ла, ічемні хооп, Кўнере хайчының ибінзер кір парғам. Піс килзебіс, хачанох нымах хызында. Ічемнең кір килгенде, хара хустар чааға кірібіскен полғаннар. Че испин дее халзаң, хатап сурарға чарабас. Улуғ чон тидір: чоох узібізерге сағыс кирек чоғыл, чоохты читіре истіп аларға — сағыс кирек.

— Тодо уучаң, — орта-ибіре сурағлап аларға маңзырапчатхан Оркон, — хара хустар алып хустар полғаннар, я? А чаада чиндір салғаннар нөзе... Алып чиндірчен ме?

— Я, иркем, анзы сын, олар алып хус полғаннар, че чиндір салғаннар. Иди дее поладыр пу чир-чаянда. Пістің дее чирібіс хачан-да алып хан-пиг полған, че Іскеркі чирдең килген саны чох ыырчаа пастыр салған пістің алыптар, чурттарыбыс өртеп, чазыларыбысты типсеп, чоныбысты хырып, малыбысты сүріп, манаттап илеткеннер чирібісті. Алыптарыбыс полза даа, сүмеліг ыырчы санынаң чинен. Хара хустар ідөк полбас па за. Че истек пеер, Орконча, андарылған алыптарның ооллары халбас па за... Алып айра суғны оортап искен полбастар ба за, кўс хабынғаннар, хол-азахтары тыып, чааласханнар. Чирібісті чик айнадаң арыдып алғаннар, өс алғаннар. Син дее — оларның төлі, ыырчаа пазындырбаан чонның төлізін.

— Ол кўннең көп чыл иртіп парған, — аар тыныбысхан чар хазында одырчатхан Оркон Петрович. Хачанох чоғыл Тодо ууча, хачанох ол поэы даа олған нимес, че кічігде искен нымах чўреенде чариинаң чарыпча, өтиннең истілче. Анзы ойын пазы тузында искеннен, неке...

— Хачан мин улуғ өс парзам, хайди даа Ах тасхылының тигейіне сығып алам. Айра суғның пазын хайди даа таап алам, — чўреене сыыспинчатханынаң сөс пирген кирі инейекке Орконах.

— Палам, — көөлче нандырған улуғ частығ ипчі, — анзын поэың пілгейзің... Че ундуба, чуртас чолы нымах чолынаң пасха.

Кірі кізінің харахтары, оолағасты көрбин, хайдағ-да пу кізее көрінмес нимені көр турғаннар, улуғ частығ инейнің чўрее пу кізее пілдістіг нимес нимені піл турғаннар.

Ам на, сизік хаап, пілінче Оркон Петрович — хыйға инейек тус чөрізін көрчеткен... Сах ол тустың чөрізін, хайзы чуртастың тіріг ағынында айра суунаң солбырап ахча, пу айра суғ төреенін дее, өлімін дее, пасталғанын даа, тоозылғанын даа пілбеедег. Ана пу суғны алып суғ тіп адаан полбас па за күлүк инейек. Ағаа хоза, им-том пілчең ипчі от-пүрнің күзін не пілбеедег, төреен-өскен чирче ахчатхан суғның тадылығ оортамын пілгенөк... Ам на, сизік хаап, пілінче ол, Ах тасхылда төреен айра суғны тілеп таап алар ние нимес, полған на кізінің чүреенде поэның айра суу ахча. Чоохтаан хайза Тодо ууча:

— Ундуба, палам, чуртас чолы ныхах чолынаң пасха.

Я, үр дее полбаза, Ах тасхылның хойнында айра суғ төріп усхунар, хызыл хаядаң күс хабынып, күстіг поэ куўлеп түзер чазы чирінзер, халын пустарны тығыннап көдірер, чолында улуғ-кічіг сөпті арыда хаап, ах талайзар чол тудар...

Ох, — сағыстан хабынған чар хазында үрдең пеер одырчатхан ир кізі, — аал тибірелібіскен ме хайдағ, парып, одың чарарға тус читті.

А книеде, тізең, наа күн төріпчеткен, анзы марттын он төртінчі күні полған.

ТӨРТІНЧІ ПАСТАҒ

Сах ол туста олох хараада Салбахтар аалында паза пір турада паза пір кізі чадын чох ирееленчеткен. Ол кізі — Казан Устинович Кыштымов полған, пу аалдағы ортымах школаның директоры.

Өкпеленістіг сағыстар ағаа ідөк уйғу пирбееннер. Казан Устинович, хақан даа ирте турчан кізі, пўун иртедең дее ирте турып алған. Нымзах кибісче тоғынчаң кабинетінзер иртіп алып, ол, күнөрте кисчең кибин киспин, че узун, нинче-нинче хадылған хыл чіпнең соххан халадын кизіп алған. Чалаас азахтарын нымзах хой теерізінең тіккен нингезек маймағастарына суғы-бысхан.

Анан, тура чылытчан улуғ электрической каминзер пастыр киліп, аны тоғындырыбысхан. Ағаа хоза, күнөрткі чарыхтыг узун лампазын аяс чарыдыбысхан.

Тоғынчаң кабинетінде ибіре харах тастаза, книгалар ла. Тасхакти иділген шкафтарның сұлейкезі өтіре узун рядтарнаң пір өннің чоон тастылығ книгалар тур-ғлапчатханнары көрінче: анзы Лениннің, Толстойның, Горькийнің, Чеховтың паза даа пасха илбек писатель-лернің сығарған книгаларының толдыра чыындызы. Анзы Казан Устинович паза Онисья Васильевна Кыш-тымовтарның пайының пірсі. Алай өөн пайы тирге ча-рир? Пасха полбас, олар пу книгаларны чыл сай чыып одырғаннар...

Казан Устинович чылтыраң стол кистіндегі нымзах пилліг, чығанахтығ одырчыхха одырыбысхан. Стол үстүнде сіліг хрусталь сұлейкедең иділген тамкы ой-банын сілікчең ідізек турчатхан. Кичее хараа тооспаан пічий ідөк аза-чаза. Пічіктернің пірсін харахха чағын-надып көрзе, анда сибер холнаң пасхан иптiг буквалар ах чачынча, суучахтар чіли, ах парыбысханы пілді-рерчік. Анзы үгретчілернің краевой конференциязында хығырчаң доклады. Конференция ікі нидиля пазынаң на полар, че Казан Устинович хайдағ даа докладты азынада тимнечең кізі.

Чагдапчатхан конференцияны сағына түскенде, Ка-зан чачыраңни түскен. Пу хараадағы хысха уйғу кичеегі педсоветте пол парған нимені амырат салған даа пол-за, усхунғанда, ачығ сағыстар пазох чүреен кимір сых-ханнар. Кичеедең ол позын үтертчеткен: таңдағызы таңда пілдірер, таң атса, көрінер...

Амды, тізен, кичее теен таңдағызы, че пүүн тізе пүүнгізі, хайзынаң ол, ікінчілепеткен дее полза, хо-рыххан, хайзына ол ізенчеткен дее полза, че чалтан-чаң — мына чит килді.

Пүүнгі күүннің чөрізін тохтат полбас, полар нима — полар, иділер нима — иділер. Че іди дее полза, орта итче бе ол? Ол, Казан Устинович, киптігні чалаас ит-пеен, аттығны чазағ итпеен кізі хақан даа. Амды, піди хазыр чүрексіпчетсе, орта чүрексіпче бе? Иртіре нимес пе? Че сағамох ахтанчатхан көннiн, пірік чулның суу чіли, өкпеленіс сағыстары пурлухтырған: чох, хайди даа минің ондайымнаң полар! Мини азар! Көрерзер! Сай-бирға пирбеспін анча кўснең пүдірілген тахтамны, көдірген тоғызымны. Пирбеспін уятха суғарға адымны! Хыныххан хычаның хычазы ханмас. Чидер! Пүүн Ор-кон Петровичтің хычийн хандырам...

— О! Оркон Петрович! Мындағы хан-пиг! — чүрек-

сініп, пос алынча аданчатхан, чалғысхан кабинетінде одырып, Қыштымов. Пілген ползам пу сындырычаа чох кізіні — хақан даа килбесчікпін пеер. Хомай полған ма мағаа Онистің чирінде, Аспай аалда? Андағы ұгретчілер, салаам сунзам на, чүгүрісклечецнер, андағы чон, сөзім читірзем не, улуғлачаң. Нимее киліп алғам пеер, нимее пазымны сух салғам сухпас ла нимее?

Хақан пасталған пу прай кирек? — Степан Каноевич! Мына кем пыролығ! Мына кем мині пеер тартып килген, минің амыр чуртазымны тикке ле сайбаан! — Кемні пыролирға сизік хаап, аннаң аңдар өкпеленчеткен Казан. Олох туста ікі чыл мының алнында полған ниме сағызына кірген. Қыштымов ирепчілер ол туста Аспайда чуртааннар.

Хызыл иирде, хақан аалда сеек хуйдурчаң ыс тадыбысханда, хақан ұгүрсұ чызына сний парған киінде суғ исчең сабаннарда лейкалар сығдырас сыхханда, Қыштымовтың сидені тастында нийк машина «бобик» күүлеені истіл парған. Ікі хати сағба піріп, машина тохтап парған. Аның ізинең чабызах сынның, тас пастығ кізі сых килген. Пу машинаның ырахтын килгені чылтыраң наахтарында тозын хоостарынаң пілдірген. Чабызах кізі, тирлеп парып, ах пладын сығар килген, сырайын, мойнын, чылтырапчатхан тас пазын манзырабин чыс сыххан.

Сиденнің ізинең хоғдырап ала, аалчаа удур Казан Устинович пастыр килген.

— О, изен, изен, Степан Каноевич, — ачых-чарых изеннескен килген кізінең. Иреннер, изеннезіп, удуртөдір хол тутханнар. Қазанның холы хара чирге чуран салғаны іле.

— Ниме ит парирзың, оол? — сурған аалчы, аяларын хахтанчадып.

— Помидорларның чирін нымзатчатхам... ізіг кўнде чирі хатып партыр. Че, кір-кір, ханаттығ хус. Синің хан чирің мыннаң ырағох, ырағох чол ойлаттын... Че, кір-кір. Онис! Көрдек, кем килген...

Огородтаң хап-хара харахтығ, сылағай пүдістіг Қазанның ипчізі пастыр килген. Аның омазында ам даа ообаан сілии пілдірчеткен, ипти палғаан плат алтынаң хойығ чылтыраң хара сазы көрінчеткен.

— Степан? — таңнап парған Онис. Анаң холында тутчатхан час укропты чирге хахтап, холын суна пирген.

— Сынап таа Степан! Изен-изен. Чүген чох чүгүрік адыңны мынча ырах сүрдінөк но... Улуғ аалчызың піске, Степан Каноевич!

— Урдең көрбедім сині, Онисья Васильевна! Алыспинчазың пір дее, абахай поэң... Тикке ле чыллар хайынып одырча, улам на абахайзың, — Ониске холың суна, чоохтанған, күлініп ала, аалчы.

Түрчеденөк олар үзбөң табырах тимнеен чир столах кистінде, чайғы ибөкте, одырчатханнар. Ибөктең хыры хузух ағастың хахпазынаң иділген — ізігде ізіг нимес, соохта соох нимес. Тастынаң көрзе, хахпазы ўрдең пеер чатчатханға өзібіскен торбасха көгерче, че намачылаан чирлерінде час чуғы хайылыбысханы харах чазы синче чылтыраңнапча. Чир полға ағын суға апарығ чуған сарығ хум чайылча. Чайғы иб ибїрген сүттің тадылығ чызынаң тынчатхан, столда көбігінең час сливка ит пуруннығ чей сағысыратхан. Мында іди — магазиндегі чей іспинчелер. Харағаттың, нирнің, ах пастың одын тимнепчелер чей идерге.

Пай чайғының түбі — август ай: табахтарда пысхан помидорларның хызыл иді хызарчатхан, узун кискен час тустаан ўгүрсүлернің чызы тадылығ пілдірген. Че иң артых сыйлааны — хурутхан иттең хайнатхан чарба ўгүре. Городтағы чуртаста сала ундудылған татхыны... Хрусталь ідізектерге урған айран арағазы даа хыринда турчатхан нирге хызамдых көрінчеткен.

— Че, амыр-хазыхнаң, — иредін көдіріп, сөс тутхан иб ээзі. — Чазың узах ползын, чолың азых ползын, Степан!

— Ізе, — ўндескен аалчы, — күзіңерге күс хозылзын, изіңерге ис хозылзын! Амыр хазыхнаң!

Ўр ниместең столға сметен потхы турғызылған, аның хойығ тадылиин пулары іпектең чапсыр сыхханнар. Иреннер иреттерін төбйлебїскеннер. Анаң очыхтың одына сїстеніп, тамкы сығар килгеннер.

— Синніг нимені сині читсе, тустығ нимені тузы читсе, — кїбіреніп, көблче пастаан чооғын Степан Каноевич, ол аалчыны сурағлабачаң ондайны кїчїгдең аарлапча, иб эелері, тізең, пос чоңының кибїрін тудып, ідөк күлүктер.

— Амды сөлеп пирим, Казан, хайдағ сағыс мині чол сүрген, хайдағ кирек синзер ағылған. Истерзің ме? Истер ползаң, ис: сині кирексіп килдім, сині апарарға килдім.

Пу чоохты исте ле, Кыштымов ирепчилер удур-төдир таңназа көрізібіскеннер, че пирдеезі сурыҥ сығарбаан. Анзы кибірөк: аалчының алнына кірбечен. Орта сөс таппинчатханына, Степан тамкызын ікі оортамға тар-тып алған. Анаң хосхан:

— Минің совхозымдағы школазар директор поларға хығырчам. Парарзың ма, чох па? Чоохта. Пуунөк. Сағамох.

Степан Қаноевич Чарков — хой өскірчен «Хызыл чылтыс» совхозтың директоры. Пір чыл мының алнында ол пу совхозты улуғ изелде холға алған: чылдағы балланс санаң комиссия хазнаа ікі миллион алым көр тапхан. Пу киректі ондайлаңаң кізіні көрглеп сыхханнар. Че ол поэсы сурыныбысхан. Ноға? Ол совхозтың өөн аалы — Салбах. Анда Степан төреен, өскен, ирте үреен іче-пабазын чыып салған, паза Новосибирскте партиянай школаны тоосхан соонаң ағаа, хайдар ысса-лар, анда тоғынарға киліссе дее, ол ибінзер сурееліг тартылчаң. Суғлығ кізі сууна айланчаң, иблг кізі ибге айланчаң, тидірлер чонда. Чарков анзын істі-паарынаң пілін сыххан. Аннаңар сурыныбысхан. Пуун ме, таңда ба, пасхазы чоғыл, хаңаң-да кирек айланарға. Че кирип парған, хырал парған пенсионер полып айланғанча, ол ам даа күзін хоратпаанынаң парар. Хомзынып көрбес ол ибінің иргіленіп, іріп парған сиденіне, че холына палты-пила алып алып, тоғыс идер. Сағын көрзе, олох тоғысты итче ноза ол пасха чирде, хомай нимес итче, а ноға ол тоғысты ибде итпечен. Итсе-де, пастап сидік араһ килізер. Че Степан Қаноевич пілген: облысполком-да городтаң ырах нимес турчатхан Салбах аалны ырах ниместе көзідімнің аал паза пуун рентабельнозы чох совхозты совхоз-миллионер идерге сағыс тутчалар. Иди Степан Қаноевич «Хызыл чылтыс» совхозтың директоры полыбысхан. Сағамғы туста, тізен, Салбахта наа школаның пүдірии тоозылчатхан. Ұс хадыл кірпис шко-ланың улуғ туразы пүүлөк, пастағы сентябрьға, тимде полар.

— А школаның пастии хайдадыр? — көні сурған Ка-зан Устинович. — Салбахта хас-хаңаңнаң Оркон Пет-рович Саражаков тоғынчаң. Мин аны піледірбін: хомай үгретчі нимес, сағыстығ... Алай тынаға сыхча ба?

— Чох, анзынаң нимес... — харахтарын орта көр-бин, чоохтап сыххан аалчы. — Көрчезің, мында пасха кирек: нымзах хылыхтығ полған. Коммунист тее полза,

көпті көрген дее, аарны көдірген дее полза, че хылыгы читпеен пу тоғысха... Аның үчүн тоғызын пос тудыбысхан. Суурыбысханнар. Агаа хоза, ол... — Степан тамаанча пілдістіг сиртібіскен. Пазох улуғ оортамнаң тамкызын тартып киліп, чооғын узаратхан:

— Искем, анда улуғ алызыҗлар тимнелче. Амды олаңай ла школа нимес, эксперимент идерге сағыс пар. Музыкаа ўгредерлер, хоос хоостирға. Пу тоғыстаң устирға пик хылыхтыҗ кизи кирек. Мин иди сағынчам. Аннаңар тимнен, ниме-нооңны тибірет, чурт таа сини сағыпча анда.

Прай пу чоох көни паза кинетін чоохталған. Итсе-де, пастағызынаң сығара, аалчы килгендөк, Казан пілген: Степан ааллап килбеен, олаңай андаҗ ырах чөрер кизи нимес. Аннаңар Казан Устинович прай нимее дее тимде полған, че пу чоохты ла сағыбаан.

Онистің харахтары ирине улуғ сурыныснаң көрчеткеннер, анзы, тізең, чахсы пілген, хайдаҗ сурыныс. Аннаңар Казан, ипчизиниң хараана удур көр полбин, хыя иткен... Ачых-чарых көннелиг туста Кыштымов ирепчилер хачанох чоохтас салғаннар: узах чазын мында чазирға, мында, тайға чирінде. Аспайда. Артыхтаң артых нимедір? Тайға хости, iki ле хазыңныҗ хол ин парзаң, килген кизее астых таа парарға чарир. Пу тигір паарын тірепчеткен тасхылларзар ырах-ырах харах тастаза, пірси-пірси соонаң көрінчеткен сыннар, көк салғах чили, чайхалчатхан осхас. Оларның ўстүнде, тізең, ах тубаннаң пулуттар хайынысча. Алай хаптырыл парғаннар ба тасхылларның тигейине? Чирі дее ис-пайға пай: аң-хус, чистек, миске... Туралар даа мында ўр чуртирға пүдірілген, чух салып тимнеен хузух ағас ірібес, тастаң салылған төзи пір метрче чир ўстүнең, улуғ даа харның көртігі халын чатса, саңай чаап полбас. Че бөинде, мындағы чон чітіг харахтыҗ, ниик азахтыҗ. Тайғача оолахтар даа чөредір.

Че тикке ле нимес мындаҗ ырах чолға сыххан Степан. Ол, пасхалары чили, леспромхозтағы школаның директорының пик, тоғысха сындырлыҗ хылиин чахсы пілген. Пасха ондайлыҗ кизее сидик килізерчик. Пір ле сөс — леспромхоз. Аспайдағы ағас индірчең хоных хачанох улуғ техникалыҗ. Нидилее апарча тайғазар ағас кисчең бригадаларны вертолеттар, план толдырар киреенде пу хоных пик азахта турча. А пу улустың паза аңчыларның палалары Казан Устинович устапчатхан

школада үгренче, ол палаларның хайзы даа чітіг харахтыг, аннирға күстер. Че халғанчы чылларда лес-промхозтың амыр чуртын килген чон арагазынаң сайбапча, оларны «бичтер» тіп адапчалар. Оларның пойли тудынчатханы чиит улусха чуғып пастабысханы іле — андағларнаң харбазыг апарарға көп килісче. Пос чонының араға ізеечілері парох, төлін чахсаа айландырарға — улуғох тоғыс. Ана андағ оой нимес киректернең харбазарға хылых кирек — Кыштымов, тізең, сыданар.

Паза пу школада позының ағас өскірчең чирі пар. Анынаң устап парча ипчізі, Анисья Васильевна, биолог, чиитте ол ағас техникумын тоос салған, амды хынған тоғызында.

Улуғ сурыныснаң көрчеткен ирінзер Онис. Ағаа, пазынаң чайхап, «чох-чох» тирі килчеткен. Че ол тапса-биичатхан. Анзы мындағы чонның ондайы: иреннернің чооғына кіріспеске. Ипчі кізі кіріспеен, пілген — өөн сөзін Казан хайди даа аннаң сурар... Итсе, улуғларның чооғы хыйға: суғын кичсетсе, ирің көзіткен чирде кис, че кичсетсе, тирең чирін позың пілін.

Че Степан Каноевич ырах көрчеткен. Ол пілген: Казан — күстіг устағы. Хузурухта чөреге хынмас. Полза, алнында ла поларға. Ағаа хоза, хачан адын адап чөрзелер, хынадыр. Анзы кізідең чазырчатхан көңні. Че өөнінде, тізең, Степан Кыштымовтың пу «көңнічеене» ізенчеткен полған. Аннаңар ол прай ікінчїлестерні систер сылтағы соона халғысчатхан. Чоохчаах ла соонаң, наа школаның наа ондайын сынап-синап салғанда ла, аалчы сизіндірген көөлче, пілбеечік полып, че хатығ:

— Итсе-де, Казан, андағ эксперимент крайда даа чалғыс ла. Кем махха сығар, кемнің ады адалар, ол наа нимені көдір ползаң?

Хайди полчаң? Парчаң? Парбачаң? Че Степанның, тазыцах чіли, сиртеен сөстері хап-орта түскен. Казан Устиновичтің көңнін ікінчїлестіг сағыстар тулғапчатхан. Ол пілген: амғы тоғыста наа, сидік школазар парарға тутпастар, сағамох позыдыбызарлар, хоных тыытчан сурығларда областьтағы финансовой организациялар полызар, наа кадрларны — үгретчілерні табарында — облоно, пасха-пасха сурығларда облісполком хабазар. Анзын ол пілген. Наа школаа прай күзін саларлар. Иди ибіре ползыыг полза, нөөс экспериментті көдір полбас? Нөөс пазына сых полбас? Че пазына сых полза, кемнің

ады адалар? А ол уғаа хынчаң, хақан чонда аның ады чахсы адал чөрзе... Көдірілчек чүрек килер-полар сабланыснаң көйбіскен.. Саблығ-тадылығ ниме кізі пазын айландырча...

— Чуртаста пірее ниме ит көрерге кирек сабланар үчүн, — чиңчеткен сағысты хайраллап, өрчiлiг табыснаң узаратчатхан чооғын аалчы. — Ағаа хоза, син тоғыс пілчеткен устағчызың, хозяйственниксін. Сыдирзың! Хайди даа сыдирзың! Анаң үнін түзіріп, көйлче хосхан. — А кем харығ полар, піс аны... — Степан улуғ салаазы тырғағынаң кічи́чек іпек тооландызын чалбай-та пазыбысхан.

ПИЗИНЧИ ПАСТАҒ

Чох, иртенінде Анисья Васильевна аалчы кізее амыр чуртастарын, хуюн на чіли, сайбап парыбысханына тілленмеең, чалчыбаан. Аның родындағы ипчилер чалахай тудынарын пілчелер. Олар көп чоохтанмас, тыстанчых, амыр хылахтығ. Онис родына көктеен. Тыстанчығына ол уучазынаң үгренип алған, Хара хыс уучазы, тізең, чонда ус холынаң сабланчаң. Тіккен тадар көгенектерінің иңні-моркамы хара плисте торғы чіпнең хоостаан хоозынаң харах көбретчең. Аның холынаң хоостап салған сибер тоғызы, моркамнар, мелейлер, ам даа областьтағы музейде аза-чаза көзіділче. Хара плисте оңніг торғы чіпнең хоостаан чахаяхтары, пүрлері тіріг ле чіли көрінчең. Анзы андағ, анзы уучазы үгреткен аны оң-пасха нинчіден поғо хоостирға, поэның пастағы сибер тоғызын Онис ам даа чыып чөрче: хайди за, ол поғоны хыс пала ікі айча хоостаан, пу тоғыс, тізен, улуғ тыстаныс кирексеен. Тоосханда, кізіні махтабачаң ондайлығ уучазы, тоғызын чахсаан көріп алып, теен:

— Пістің тоғызыбыстың өбні — тыстаныста. Син, тізең, сымдах полтырзың. Хуртыяхтарға көктеп партырзың...

Аннаңар ба Онис чалғыс көріснеең дее хыныхсыбинчатхан хылиин аалчаа көзітпеең. Хақан аалчы иңніне тастаан нымзах чызынчахтығ чайғы ибзер удур кір килгенде, ипчі кізі, кичеегі чіли, Степан Қаноевичке аыхчарых күлінген. Анзы, иртенгі сөрбінге сырых парып, көгенееңің мархаларын мархалап, чоохтанған:

— Пр-р, иртенгізі сөрбінк мында... Итсе, тігі тас-

хылның үстүне күн сыхханча, он часха даа чагдап парча... Урѡк алтапча тігі сыннарны күнічек, пістің чазыда, тізең, пу туста ізіргеніп тее чѡргей кізі...

Столда хызыл нир чей пилен. Ипчі кізі ниик хайынча — чірчелерге улуғ тамчых сливке хатханда, сағамох хызамдых чейнің үстү ағамдых көрінче. Көңнін ізіг нименең үтертерін чагдадып, иреннер чірчелерін амзааннар. Искеннері улуғ нимес оортамнаң, ізинн үріп одырлар. Чалғыс Онис ла чалғаяхтаң ічіпче. Ідізін ніске салааларынаң ипти тудып, іске, суулада тартынмин, тадиннаң. Позы сағынча: итсе, нинче чыл чуртап салған Казан ипчізінің чирінде, че амғаа теере чейні чалғаяхтығ ізерге үгренип албаан. Чірчедең не іске. Мындағыларның анзы родтаң родха парып одырча, чир-сууның ондайы. Итсе, городта даа чей іскең ондай — родтың таңмазы тидірлер. Широлар, тізең, чон аразында аалчыны аарлир, улуғлир кибірінең, татхынның чиистең, пызығ тимнеен чейінең сабланча. Мында ағырығларны даа им отнаң томнапчалар, іріңнеп парған палығларны чабал чыстығ сүрткінең нимес, че аба чаанаң арытчалар, кизілген чирлерні чухнаң чапсырчалар... Хас-хачаннаң піледір тайға чоны им оттың күзін, алтын тамырыны, баданны хасчаң чирлері килген чонға азылбинча... Тамаана көдіріле тулғапча аны аар күннес, аннаңар сағызында төреен-өскен чирінің артығы. Че тызынча Степан Каноевичке тіп халбастан:

— Син, хыйға кізі, хайдаң килгезің, андар айлан. Амыр уябыс амырох халзын. Піс хайди чуртаабыс, ідѡк чуртирбыс! Піске мында даа чахсы!

Че пу сѡстерні, ол позох пілче, Онис аза чоохтап пирбес. Сағызынаң халар. Анзы пу чир-суғларның паза пір кибірі — иреннернің ондайынаң поларға. Іче сүдінең сиипче ипчі кізее иреннерні улуғлиры, хайди-за, мында, тайға чирінде, семьяны ир кізі азырапча, семьяга ир кізі чох сидік киліске. Паза хайдағ семьяға өкіс халарға киліссе, иреннернің тоғызын оолларының улии ирте көдірче: ацнапча, хузухтапча, одың тимнепче... Андада іче кізі оолгын улуғлап столға одыртадыр, чейні дее пурнада ағаа ур пирче, пасхаларына — соонаң. Андағ кибір.

Аннаңар Анисья Васильевна хылыхтанмаан, сағаан, хачан иреннер анынаң ікінчілес чох пандырығ сурарлар. Че сурзалар, ниме тир ол? Пит, чоохтабас сағынған ондайынаң «Хайдаң килгезің, андар айлан». Ол сизін-

четкен: ирінің харах оды даа чиит пілдірібіскен, харахтары чылтырапча, көңні көдірілібіскен. Анзы олаңайдан нимес. Казанның сағызын чапсых ла ниме тибіретче, че тибіретсе, саңайға. Андада ол прай хайинин наа нимее салча. Аннаңар алчаастанмаңаң ипчі кизінің сирегінең сизінерге харасча Онис — хайдағ сағыстар тутча ирі, че ам даа чүрее чахсаа ізенчеткен осхас.

— А син чи, Анисья Васильевна, ниме тирзін? Парарға? Парбасха? — Онистің сағыстарын кинетін үзібіскен Степан. — Хығырчам мин сірерні аңдар. Пілчем, уя салған чирден оой нимес тибіренерге... Че кемге-де наа школада тоғынарға кирек ноза. А Казан пу тоғысха чаялған кизі. Ағаа хоза, наа ниме ноза, уғаа хынығ тоғыс. Сағаа даа анда тоғыс табылар. Анда чир-тамахтары өскілер опыттар итчең ондай пар, производственной бригада, анынаң устачаң кизі кирек. Школада парниктер пар, теплица. Школаның даа тастын-істін чайладарға кирек, ағастар, чахаяхтар одыртарға — роза, георгиннер, гладиолустар. Син анда ідөк кирексің, Онис! Син маңат биологсын ноза, чирге чүреең саларзың, мин пілче-ем. Ол тоғысха сыдирзың! Андағ нимедең хайди хыя турчаң — экспериментальной школа! Белгородтаң ағылған опытты сынап көрербіс. Олғаннар музыкаа үгрер, балет, фортепиано, баян, домбра класстары азарбыс, хоос хоостирға үгрердербіс, графика, живопись класстары идерге сағыс пар, электромузыкальной инструменттер садып алдыбыс, паза көрзең, поэтының Бернестерін өскіріп аларбыс. Сизінчезің ме, Казанға инні көдірчең тоғыс табылды, а ол, тізең, пу тоғысха чаялған кизі...

Иди чоохтаан соонаң Степан, имчі чили, Онистің харахтарын сиргеп сыххан. Онис чалғаяаан хыя турғызыбысхан. Аңаң түрче сағынып, теен:

— Піс сағын көрербіс, Степа... Аңчы тайғазар тирілігі сыхчаң. Че тус ундуп салза, астаңаң... — іди тічең уучам. Прай кирек — туста. Хайди-пиди тус кирее ундудыл парбазын!

Я, пүүңгі күннің чөрізін тохтат полбас, полар нимее — поларға, иділер нимее — иділерге. Амды, ол Аспайдағы күннең ікі чыл иртіп парғанда, Казан Устинович сизінче — Онистің сөстері сын полған: нөбс Казан Устинович, тайғазар аңнап сыххан кизі, ибде тус ундуп салған? Аңнап алған аң-хус иді-де пар, че тустап полбаста, хайди тамах идерге аны? Хайдадыр ол «тус» —

аның сыдамағы, күзі, сындырылбас хылии? Хайди амды андағох сындырылбас хылыхтығ Орконны сындырып аларға, пирбеске ағаа аннаң андар школаның, коллективтің, өөнінде аның, директорның, авторитедін типси بازارға...

Читті ол тус, хачан Степанның чарадинаң туры-зарға килісче: харығ полчатханнарны тырғах пазынаң чалбайта بازارға. Че идерге кирек аны пуун... Хыных-ханның хычаан ам хандыарға, соонаң орай полар... Чох, ікінчілес чоғыл, ол орта итче, орта!

Казан Устинович столынаң табыраанча тура хонған. Чо-ох, ол позын пазындыарға пирбес, чо-ох, адын уят-ха суғарға пирбес...

Узуңаң турада Онистің хайынғаны истіл парған: ир-тенгізі чағдап килген, пуунгі күн пасталыбысхан. Сағынып одыарға маң чох, тоғыс көп. Казан школазар тиренібіскен.

АЛТЫНЧЫ ПАСТАҒ

— Ырко-он! — аның сағыстарын үзіп, истіле түскен нымзах табыс. Кистінде ниик хаалағлар истілген. Анан ічезінің ниигезек холы чирде чатчатхан адай теерізінен тіккен пөрийи пазына кизіртіп салған. Олох туста пазына даа, чүреене дее чылығ пол парған. Итсе, аннаңар даа — ічезі ундудыл парған пөрийи пазына кизіртіп салған, итсе, аннаңар даа — ічезі көөлче аннаң хости төгее одырыбысхан, итсе, амғаа теере ол анынаңар, хыр саабысхан улуғ частығ поэынаңар, кічігдегі чіли, тапсабин, сыынмин сағысырап чөрче. Сағамғы туста даа андағ. Аның улуғ семьязы прай хада иртенгізін азыранарға одырыбысхан, ічезі ле ол чохта истенмеен. Иргі тонычаан на тастанып, тасхар сыға халған. Анда, сиден хыринда, Оркон паядаң одың оотчатхан. Ам, тізең, сағысха пастырып, төгеде одырчатхан.

— Ыркон, чей ізерге паран, — чоохтанған ічезі. Инніне тастаан тонычааның пір холы-нин чыл париган, аның алтында иргі тадар көгенектің хоостаан ээні көрін парған. Оркон сағамох чыл париган тонычаан орталап пирген, тапсабин, икіп салған, «че-че, паран» тесні полбас па за... Че іди дее теен полза, олар төгеден турбааннар, одырганнар тапсаспин.

Чейдең пуун маңзырас чоғыл, ічезі анзын пілгенөк.

Оркон Петровичтің пұўн үзінчі ле урогы, школазар он часха ла орта парар. Ам, тізең, сигіс ле час. Ана, сынап таа, көзенектегі халхақтаң истілче: радио сигіс час саапча. Москва куранттарының сыңырос ойыны истілче...

А мына амох аның «чоны», Оркон семьязын іди хынадыр адирға, кем хайдар тараглап парар. Ана, сыхлап одырлар:

— Пабаң, син пұўн пазох ұр поларзың ма школада? — кірлестін тасхахтарыңча пөзік тахаларыңа тазылап, сурча Тамирачах. Чөрізінде ол ниик хара тонычаан мархалапча.

— Ёр полба, чебе, мин сағаа пуловерні палғап тоозам, кис көрерге кирек, анаң пір хынығ ниме чоохтим.

Пабазының нандырийин даа испин, ол сиден ізин чабысхан. Парыбысты... Тамира, пик пүдізіне читкен хыс, амды пүдіріг цехта мастер полып тоғынча. Тоғынған чирінде прайзы хачанох аның пөзік тахаларына паза узун сырлаан тырғахтарына ўгрен парғаннар. Пөзік нимес сынның, чуға сбөктіг, джинса станнығ, инніне ниик ле хызылған сумкахатығ хыс тоғысчы чон аразында хачанох пос кізіі пол парған. Пастап килгенде, чон сыбыранғанох, моднай тіп, че ол, тізең, ұр дее полбаанда, цехта пос кізіі пол парған. Иди иргі ондайлығ турада иргі ілгөрлернең хости телевизор алай стереомагнитофон турыбысса, кізі хараа ідөк көнік парча. Че іди дее полза, аның нымзах харахтары, ніске сырайы хатығ табызынаң хайди-да киліспинчетчен. Табызында хайдағ-да тимір истілчеткен, аннаңар көбізі тоғысчылар, аның хоостыра полып, сөзін нимее салбин полбаңаңнар. Шоферлар даа, плотниктер дее, штукатурлар-маляр ипчілер дее чиит хыс устачатханына көнік парғаннар.

Анзы пабазының көнніне кірче. Хайди за, көбөк сағыс салғаннар олар ипчізінең хыстары чоннаң тартыспас, ниме идерде чубанмас, пастыхтарға пастыртпас ползын иде. Кічігде Тамира кізі аразында чідірін парчаң, тідінмес полчаң. Чуртаста, тізең, андағ кізее сидік поларчых...

...Сенекте ниме-де хоғдыри түскен. Полға тимір түскені истіл халған. Көнек сығдырааны ба хайдағ... Олох туста Орконның харахтары нымзап парғаннар: анзы ооллары. Сағамох сенек ізинде тыыпчатхан пүдістіг оолғыахтың көгліг сырайы көрін парған.

— Па... — өрчiлiг тапсаан көгiлiг сырай. — А мин пöгiп алдым, позым пöгiп алдым! Ферзь чiтi Эф! Ура! Хыйын кiс салған пöрiгiчеенiң паа пiр хулаанда ла салбаңнап чөрче. Пiрсiн үзе тартып салтыр. Эк, тонын-дағы хаптырчаа чоғох полар, неке, сағын салған, кiчiг оолғын көре, пабазы. Каскарның тöбле пiрее нимезi сайбағ поладыр. Пiрееде мархазы читпинче, пiрееде тонычаан талап килче. Пу пала прайзының аразында аринча чылыннос, хылни уғаа табырах, чүгүрiкнең чөредiр. Ноға-ноға андағ пала. Сигiс класста үгренче, че кiчiг тузы ам даа сыххалах. Че пiр саринан, сағынча Оркон, пу пала прай нименi позы идерге харасча, пастаан нимезiн тооспин халдырбас. Анзы хомай нимес. Кичее iдök: шахматнаң ирееленген. Хайди тiдi, Шумовтың iкi хаалағлығ мады. Кичее орайға теере одырған. Пök полбаан. Че пök полбинчатса даа, пiрдеезiнен улызығ сурбаан. Позы ла. Шахматтары iди хона турғаннар столда.

— Па, пiр дее сидiк ниме полбиндыр, — öтiг тапсапча Каскар, — Ферзь чiтi эф! Хайди сидiксiнгем? — чүрексiпче оолгычах.

Иртеннең Каскар, көгенеен мархалап, шахматтарының үстүнде турчатхан.

— Орайлат саларзың, Каскарычах, — маңзыратхан аны иртеннең iчезi. Че мынзының харахтары анда ла.

Амды, тiзең, öрiнiс чүреене сыыспин тур ба хайдағ. Каскарның кистiнең пöзiк сынның чиит оол көрiнче. Анзы Антон. Иң улуғ ооллары. Ағбандағы үгретчилер тимнечен институтты тоос килiп, ол амды пуох школада тоғынча. Физик полча. Че хайди ағаа оой нимес килiс парды — итсе-де, чуртас оой ниме нимес ноза — ағаа Каскар үгренчеткен класстың устағчызы поларға килiс парды. Ой-ой! Хайдағ үлүс түстi ағаа. Аринча ол классты тыс пiлбес туңмачаа прай ардат салча, iди ле килiс парадыр, пiрее ойын-сайбағны Каскарох сағынып алча, харындазына, тiзең, нандырығ тут...

— Хахта! — устap парча Антон.

Кöйтiк күлiмзiреп, Каскар харындазының пилiн хахтапча. Пiрее-пiрее пурнунаң сiм тартынча. Хайди-за, тонның товары хара ноза, сағамох арығлалбинча.

Оларға көре, пабазының чүрее-хараа чылыпча: прай ниме пiлдiстiг — харбаза халарға маңнанғай ооллар сенекте. Итсе-де, иң килiскек чир: iчезiнiң хараа-

наң чөре халғаннар, пабазының хараана ам даа кө-
рінгелектер.

Анда-мында ағарта чызылғанча сумкачаан холында
чайхап, Каскар, ааказынзар өткініп пас киліп, хулаана
мөкейіп, көөлче сыбырапча:

— Аача, пірее татхынның нима пызырарзың ма. Ки-
чегөк чіли, чөбе. Чарба үгүре хайнатсаң, мында-ағ сөөк
мини полар, я? Салдирбын.

Анаң ол кирі инейнің тырысхатаныбысхан наағын
охсан киліп, табырах пазытнаң харындазының соонаң
мытли халған.

Ооллар парыбысхан. Сиденнің тудазы ла өтіг чабыл-
ған. Пулары одырған төгеде ідөк одыр халғаннар. Тап-
саспинчалар. Оркон Петрович улуғ оолғы Антоннаар
сағыс тутча. Мынзы кічигдең сығара амыр хылахтығ,
маңзырабас, пазымның полған. Школадан килзе, андар-
пеер ойнирға чүгүрбес. Азыранып алар, азыранған чір-
челерні чайыбызар, тасхар хазаа арыглап хайын килер,
анаң книга тудынып, тымыл парар. Сигіс классха кір-
генде, «Наука паза чуртас» тіп журналны библиотека-
даң тазып сыххан. Сурығлары тоозылбас.

— Пабан, Бирмундскай треугольник сынап пар ба?
Тунгусскай метеорит сынап пасха планетадаң килген
нима бе? Майа чонның тілін хайди оннап алғаннар?
Лазер сустың күзі нимее тиңнезер?

Отыс чазына чағдабысхан ир—оол ипчі аларға ам даа
сағынминча. Хысхызын палаларнаң саналығ чыларға
парыбысча, чайғызын оларнаоох хада — турпоходха.
Ұр ниместе, чоохха киліскенде, ипчі аларға кирек тібіс-
кен пабазы. Хачан-пірее маңнаңғайбын, хол сапхан
пірсі. Хынған хызы пар ба ни, сағынча амды Оркон.
Піреезінең пічік алысханы пілдіртпинче, клубха хайдар
киноға ла парча, оолларнаң күлеттеп чөргені чоғыл.
Физика кабинетінде оох таа, улуғ даа палалар толдыра
поладыр. Постары піліс сыныхтачаң кічичек чарығастығ
чарды идіп алғаннар, аймах-пасха самолеттарның,
корабльларның тасты-көрімі тасхахтарда толдыра.
Чоохтарында редукторлар, проводниктер, электродтар.
Техникаа чарыдылған книгалар тасхахтарда сыыспин-
ча. Харындазынаң хада Каскар андох. Анзы хомай ни-
мес, сағынча Оркон. Үгрнгені пай, аннаң артых. Анынаң
хости кічни дее сан пөгерге күс. Че Каскарның хылии
саңай пасха: амыр одырбас, тыс пілбес. Каскар —
орай пала, иркечектері. Майра ипчізі сағысырачан:

улуғларыбыс тарап парза, турабыс пала чох ээн пілдірер, сўслен чөрербіс пулуңнаң пулуца. Амды, тізең, кічіглері дее ікі-ўс чылдаң армияа нарыбызар. Хайди табырах иртче чыллар...

Кірлеске иптiг тонан салған Майра сых килген. Албыға пөріктіг, түктіг тонның, хара сумказы чабылбинча: пічіктері толдыра.

— Че, мин паримох. Азырал сооп парар, кіріңер, азыраныңар.. Ічең, син ноға ниик чөрчезін? Пиліңе соох кір парар.. Оркон, партийнай чыылығ пўўн пис часта ба? Парар алнында чадып ал — сырайың сарығ көрінче ноға-да...

Анаң холындағы часызына көріп ала, маңзыри сиденнің ізинзер пастырған:

— Ок, мына, орайладарға чөрбін. Парим... Ічең, сепарат ідізін чуурға маңнанмаам...

Таң атса, кўн сығадыр. Часхы кўннің чылыңчатхан сустары ам на кізі сырайында пілдірібісті. Оркон кирі іңезіңең хости читіре хуластабаан одың хыринда одырғаннар. Одырчатхан төгелері хуруғ, пір ле сари чазалған. Оларның алнында ник иділген аркутта паза пір төге чатчатхан, хазалбаан, хуурта тартып парған агас хыртызы анда-мында көгемдік. Пу төгені игирге тимнеп салғаннар. Ибіре наа ла игеен торыспахтар. Чар салған одыңнар, пыс парған дыня осхас, сап-сарығ көрінчеткен. Одыңнар хыринда, чирде, кирі адай чатчатхан. Ады Бабай. Кічігде Каскар адайын узун хара түгі үчўн Бабай адап салған. Ідөк халған. Амды адайның кўлүк харахтары «прай ниме сизінчем» теен осхас. Піс синнең, Оркон Петрович, киріңчебіс, чыллар, чыллар... Анзы сын даа полар, прай ниме сизінче адай.

Иртен сай одың оотчатса, прай кізілердең чазырчатхан Орконның сағызын сизінчөк пе таң. Адайның харахтары кізіни ле осхас. Удур көрчетсе, «орта-орта, хыялыңа тиріңерге чарабас, тоғырланғаның орта» теен осхас. Анзы сын ма, чох па, че Оркон Петрович ноға-да Бабайға киртінче.

А хыялы аның мындағ. Иртен сай ол одың чарчаң. Халғанчы чылларда анзы кибірге кір парған. Пірее ікі чылча, неке. Саназа, школа директорынаң сығыбысханыңаң пасты...

Амды пос тузы тоозылыбысты. Иди ол «чоңына» чоохтидыр. Че оон сылтаан Оркон позы ла пілче: ағырығ чўрее. Көбдин виноград чирге кирек тіпчелер им-

чїлер, че аны хайдаң аларзың Сибирьде? Аннанар одың оодам тіп, сағын салған ағырығ кізі. Чўрееме кўннің сай гимнастика полар. Арса, Ағбандағы больницазар хатап парза, кардиограмма итселер, имчїнің кўннїне кїрер. Халғанчы тустарда кўннїне кїрбинчеткенї іле. Полған на сай Сергей Сергеевич ағаа, чазыттығ хыр сабысхан састығ имчї, кўлінерге кўстенїп, чоохтидыр...

— Атхан ух айланмачаң, алып кізі чалтанмачаң.

Аннанар Оркон Петрович иртен сай одың на чарчан. Майра пастап таңначан: хайди аның ирї, нименї азынада ит салчаң кізі, хысхызына одың тимнирге кўстенмеен. Тоғызы даа кўп пе: ооллар игепчелер, пабазы оотча, ічесї хызынаң одыңнарны хуластап салчалар, шкапха кип-азах чїли. Кїзінің наахтары кўйїбісче, пилї иетїг сыстапча, холлары чапчаң, ниик. Өбнїнде-де Майра «чоннаң» тоғынарға хынадыр. От саапчатса ба, чир тамаан суғлапчатса ба, наа мылчаның хыринда ба — уғаа хынчаң кўрерге, хайди оолларның час идї тоғысха чазылча, тыыпча, хайди торсыланнапча аялары, хайди маңзырабин азыранчалар олар тоғыс соонаң. Аннанар пу семья хачанох ўгрен парған прай нименї хада идерге. Кинетін не одың киреенең Оркон чалғысхан на порастан сыххан. Игирге ле ооллар игечен. А одың чарарға пїрдеезїне пирбинїбіскен. Позы ла. Хончыхтар сурзалар, зарядка итчем тічен. Ипчїзіне идөк. Оолларға — кўзім сынапчам, халды ба кўзім. Анаң торыспахтарны тимнеттірчен. Танда одың чарарға килїспес тіп, хорыхчаң.

Че пїрсїнде Майра, ирїнің пиджагын ондайлапчадып, їзебінең печатьтығ рецепт таап алған. Латинскай буква-ларны ипти хығырып алғанда, чўреене соох кїр парған: андағ аар имнең улғаадыбысхан чўрек ағыринн имнепчелер. Анда ла ипчї кізі прай нименї сизїніп пастаан. Школа киреенең Ағбанзар пар кил турчаң Орконы сынында имчїлерзер чўрчетчен одыр. Че ағыринн пїр сўснең дее аспаан. Че ноға? Майра чахсы пїлген: ирї тиктең їди итпес. Хайдағ-да улуғ сылтағ пар. Че хайдағ? Пїрсїнде ибїре-өтіре сағынған чооғын пастап кўрген. Че ирї, кўлімзіреп, саба сағынчазың теен. Мин ам даа чиитпїн, кўстігбїн, хазыхпын. Андағ сағысты таста.

Андада Мария Ивановна пуох аалда чуртапчатхан Сафьян харындазынзар туюххан чөптезерге пар килген. Ол сыынаң Сафьянның тракторы пірее-пірее арыҕдан пилен төгелер сөртеп килчен. Иди торыспахтар тимде ле полуаң.

ЧИТИҢЧИ ПАСТАҒ

Аспайны тастап, Салбахсар парарға Онис прай чүреенең тоғырланған. Аалчыдаң ачых-чарых анымчох-тасхан даа полза, хараанда ах-тик пол парғаны іле. Чей ізіп алған соонда, Степан Каноевич чоохтаан:

— Искениң — хулаанда, көргениң — хараанда. Пар кил, Казан, наа чирні көр кил. Көнніңе кірбезе — тарынмаспын, чүреңе чатса — өрінем.

Табырах тимнебіскен Анисья Васильевна ирін ырах чорыхха, ікі ах плат, ізепте ал чөрчен шахматтар сух пирген. Пу шахматтарнаң Казан чарылыспинча, хада ла ал чөрче, школада даа, ибде дее, субботникте дее, көрзен, тынағ аразында, ипти одырып алып, пу магнит хоостыра тудылчатхан ах-хара фигураларнаң айғасча. Арғыс табылбаза, чалғызаан даа ойнидыр. Изеебінең книгачах сығар килче, хайдағ-да комбинация лөкче. Шахмат — Казанның хачаннаң хынчаң нимезі. Хайди-да иртенөк ол, ииргізін Ағбанзар инчеткен поездке маңанарға сағыс тудып, күнөрті, тізең, ол-пу сурығларнаң районзар кірем тибес парыбысхан. Че кинетін обед тузында ибінзер кил тур. Ниме пол парды, чапсаан ипчізі. Хырыхча километр нандыра килген одыр — шахматтығ хызыл книгачаан ундут салтыр. Хызыл книгачах пүгілген чирде харахха пілдіре чызыл парған, че Казан уламох ағаа хынча.

Ирін чолға тимнепчеткен Онистің сағыстары мындағ полған: пар килзін Казан Салбахсар, көр килзін поэзияның хараанаң прай ондайны, харахха пасхачыл чазы чирін, пасха кізілерні, пасха школаны. Аспайдағы школазы районда чахсы санда, чылдаң чылға улуғ күс салып алған чидіглерін, үгретчілернің коллективін, анхусха, чистек-миске пай чирін андағызынаң тикнестірзе, көрерге ынабиныбызар... Салбых чазыны сағын килзе, ноо чахсызы? Чоохтидырлар, Толадай хазындағы арам тиректерні хас-хачанох ат мұнчен чон сарчын идерге көніккен. Соонаң иб-чурт салған анда атты өөрнең тут-

чаң чон. Көңніне истіг пілдірген полар ол чир: пір саринаң тирең ағын суғ, нымырттығ арығлар, пасха саринаң — чалғаях чіли, Соян тағларға читіре чалбах чазалған чазы. Чылғы суғарчаң суу — тосхымнығ, оттачаң чирі — алғым. Ол сыынаң көбөк төл алызып, көбөк чыл чылызып парчатхан. Амды, тізең, Салбых чазыда табуннар ла нимес, че «Хызыл чылтыс» совхозтың саны-пазына читпес хойы оттапча. Аттар даа амды арам-арам, тың на кирексібинчелер оларны, көліге ле паза тун пайрамдағы чарысха.

Прай пу нимеденер Онис чахсы пілген. Кыштымов ирепчілерге Салбыхта ааллирға-тойлирға килісчен пірееде. Че нан париза, Онис чирінзер ниик көңніліг манзырачаң: ікі-үс күн дее аразында тайға чиріне сағын парчаң: табырах Аспайзар. Мында ағаа прай нима кічигдең сығара чүреене чағын: пик сабысха күүлеп, аахтапча хузух ағас, анаң киліп үстүңе, наңмыр чіли, тоолапча хузух торымнар (пазыңны лаххыя тут). Сапхы он хати ла и-ихтаза, мына сағаа көпен оды көксің синче... Че анда чи? Покос оды чирдең мунчи-ичах ла турча, арығлар даа арам-арам. Ағаа хоза, аал хысхы чиллерге аза-чаза, удур мөкейе ле парарға чарир.

Андағ сағыстарға пастырчатхан Онистің чүреен ізеніс чылытчатхан. Ол поэзы поэзын үтертчеткен: чох, кірбес Казанның көңніне чазы чирі, ол ікінчілес чох сағыстығ айланар паза оларның чуртазы олох ондайнан парып одыар.

Анисья Васильевна улуғ чурттың тураларынча пастыр парған. Истіг, пай. Диванда узун хыллығ хыдат палазы, стенедө — улуғ хоос кибіс, дуб ағас стенкада — ніске хоостығ хрусталь, гаражта — хара «Волга». Ниме киректір кізее паза?

Ниме киректір? Ниме киректір... Онис улуғ тыныбысхан: амды ирепчілер палалары чоғылына үгрөн парғаннар. Хайди идер зе, ағас индірчең аар тоғыста чиит ипчінің істі сайбал парған. Чаа соонаң леспромхозта иреннер чидіспечең ноза, че планның пазына сығарға кирек полған. Соонаң аны ағас техникумынзар үгрөнерге ызыбысханнар. Ол чылларда крайдаң килген комиссия чир изелчеткенін, эрозияны таап алтыр, улуғ Сыын таға хорғыстығ полибысхан. Че ондайын пілчең кізі пу арада чох полған. Килген чон тудылбачаң. Иди Анисья Васильевна үгрөнерге парыбысхан. Анынаң хада парғаннар Сапин Стигешева паза Паша Фейерман. Павел

амды леспромхозтың директоры полча. Амга теере уятча Онис Пашаның сизіктіг көрізінең, итсе, анзы орта: олар хынысхан даа ползалар, ирге чиит хыс ағаа нимес, че пу чирге килген үгретчее парыбысхан. Амды ла, чыллар иртізіп парганда, ипчі кізі чииттегі хынызын прай чүреенең аяпча. Паша тідінмес полған анынаң. Иркелетсе, көөлче ле хучахтап, аның иңнілерін паарсастығ сыйбачаң, охсанза даа, ирнілерінең сала ла теертчен. Че хыс кізее пик хучахтас кирек полған, кўстіг хол... Аннаңар ба Онис кинетін Қазанга парыбысхан. Ікінчі ле хати анзы аны ибінзер үдескен, че хаңаң кўстіг хучахтап килгенде, хыс кізі тоғырланмаан.

Чыллардаң ирнің үлгүзі пиктелібіскен. Хатығ хылиин Анисья Васильевна соонаң на сизінген. Ибде дее, тоғыста даа ікі хатабас, че аның хоостыра иділбеен полза, тарынчаң. Аннаңар аның табырағын ипчізінің тыстанызы ла чинчең, іди полбаза, семьяның амыр чуртазы сайбаларчых.

Онистің сағызын пір кўн тартыпча. Соох кўскў кўнде ол Хызылчар больницадаң айланған. Айланың, пріне улуғ ачырғаныста пала таап полбазын асхан. Тігізі, тізең, ипчізінің иңнілерін пик хабыснаң тудыбысхан, анаң ноға-да ағырта сілігібіскен. Мынзы «ох» ла теен.

Ол сыынаң Қазан ипчізіне паарсас чох тартынчаң. Аның көңні алызыбысхан, соох көрізі чүреене читчең, оох-теек нименің үчўн тарыныбысчаң. Хайди-да көгенеен тастап пирген, читіре арыт салбаан осхас пілдірген полбас па за? Че палалардаңар паза пір хати даа чоох тутпаан. Сағызында школа киректері ле полған осхас. Тоғыстаң кўннің сай орай килчең, че килзе, орта хараага теере книгаларынаң теесчең. Ұр ниместең аны школаның директорына кир салғаннар. Че тоғызын ол хатығланыстаң пастаан: үгретчілер, урокка алай педсоветке орайлат салзалар, пыросынып, пічік пасчаңнар, че піреезі ікінчі хати орайлатса — приказтар учухчаң. Уроктарның конспегінде сала ла алчаас итсе — чылығда үзірілчең, пионерлер сборын хомай иртірзе — хатығлас. Онис ол тусха леспромхозтаң парыбысхан полған, биология уроктарын апарчатхан. Аннаңар ағаа прайзынаң сидік килісчең. Қазан Устинович ипчізін улам хатығлачаң.

Пірсінде ибде, чей ізіп одырғанда, Анисья Васильевна ирінең сурған:

— Қазан, син ноға андагзың?

— Хайдаг? — орта көргөн хараана Казан.

— Хатыгзың... Чоннаң нымзах арах кирек, чахсыдан...

— Нымзах арах? Нымзах арах, я, че нымзах нимес. Прай ниме дисциплинадаң пасталча. Дисциплина тут пилчең үгретчилер үгретчилерин идөк дисциплинаа үгретерлер. Прай нимені тузында идерге кирек. Че итчетсе, сала-сула нимес, чахсаан идерге. Пасха ондайнаң онның ниме сыхпас.

Аның чооғы сынох полған, неке. Ус чылның на аразында Аспайдагы ортымах школаа августта иртчең үгретчилер чыылиинда холдаң холға чөрчең Хызыл знамя пиргеннер. Амды ол Хызыл знамя чылдаң чылға школада турча, холдаң позытпааннар паза. Көп ниме алыс парған пу чыллар аразында: иргі школада амды интернат паза столовай, табырах пүт парған хости турған пөзік көзенектиг наа школада химия, физика, литература кабинеттері. Оборудованиезі — техниканың халғанчы сөзі. Итсе-де, химлабораториядагы кии арыглачаң шкафты үрөк ондайлааннар. Директор аны хайдаң-да Хызылчардаң таап килген. А лингафоннай аппаратураны ікі чыл кілеп чөргөн.

Хайди андаг күснең турғызылған тогысты тастабызарға? Сынаң даа, хайди Казан ипти парчатхан школа чуртазын халғыс парыбызар, тастабызар паза прай нимені пазох нульдаң пастир? Паза хайда-да анда таныс нимес коллективнең, пасха чоннаң, ыраххы чазы чирде?

Итсе-де, хайди килісті чуртаста: Пашаа пирген сөзіне турыс полбааны поэтынаң тогыр айланча. Амды, тізең, ағаа төреен-өскен чирінең, туғаннарынаң, аалынаң чарылызарға килісче. Мында, тізең, хайди чуртаан чон, олох ондайнаң чуртир, хайди часкалыг чуртааннар Фейерманнар, идөк чуртирлар пала-пархазынаң, семьязынаң. Сапин Павелға төртінчі палазын таап пирген, палалары даа оларның пірсі пірсіне төбйлер: хара састыг, от көк харахтыг. Улуғ оолғылары Казимир амды студент, Ленинградтагы ағас хозяйствозының Академиясында үгретче. Полған на аның килгені — улуғ өрініс пу семьяда. Ол тустаң, хачан Сапин, Ониске күлчеткен чили, Павелға пар салғаннаң, Анисья Васильевнаның харахтары ус парған осхастар. Ниме халған ағаа чуртаста? Тоғызы ла, туразы ла. Амды ол, көөк хус чили, уязын на чазапча...

Аар сағыстарға пастырт парған ипчі пазох прай тураларын ибір көрче. Чалахай күннің сузына хрусталь ідістің сұлейкесі чалтырапча. Мына прай аның пайы: хрусталь, кибістер, машина. Че чоғыл пу турада хыныс, паарсас, пала-парха. Чазалған ибі ағаа ээн пілдір парған. Ол, сабыхсып парған чіли, иңілерінең чыырыла тартынған. Казаннаң хости сөрөн чуртирға. Амдыла пілінді. Ирінің өөн сағысыразы — тоғыс, грамоталар, сабланыс. Ипчизін, тізең, олаңай ла кирексіпче. Тон чіли, соохта тооп парбасха, алай суғ чіли, сухсабасха.

Онис чылтыран, дуб ағастаң иділген серванттын ізиңеен ачып көрген, тасхактаң хара замшадаң тіккен хапчығас сығар килген. Пу хапчығасха ол аарлығ нимелерні чыып салған: алтын чүстігі, хорғамчыл чүстігі, хоол чүстігі, күмүс паза аарлығ тастардаң ілчірбечектер. Аның хайиин алтын-күмүс тартпаан. Хачан-да, хыс пала тузында, хоостаан погоңахты сығар көрген. Көксі чазаңаң нименің хоозы амғаа теере пызыңнос нинчічектернең мондылча — анзы аның ус холы, сымдағы, хуртыяхтарның родын көктеен тыстанызы. Ачырғастың сағыс чүреен хайнатхан: ноға ағаа аның тыстанызы өөн туста читпеен, хачан Павел ікі чылға партийнай школаа үгрэнерге парыбысханда? Ноға турыспаан хынғанының киртінізіне, ноға тут полбаан пирген сөзін?

Харах чазы пос позы ла, тудығ чох хараанаң тоолап сыххан. Ол наағынча чыл париған харах чазың чыспин одырған. Анисья Васильевна маңаттап пілінчеткен: чуртас чолында сын хынызын, сын киртінізін, сын часказын саңайға чідір салған, паза хачан даа таппас. Сыдачаа чох ачығ сағысха пурлуххан аның хайран чүрее... Че өкпеленістіг сыыдын пір дее кізі испеен, ибіре ээн ибі ле — чүрегі чох хрусталь сұлейке, тынызы чох дуб ағас, хачан даа тірілбес тимір... Андада ла Онис сизінген: үзе сабар үчүн пу чобаан, парыбызарға кирек мыннаң, табыраанча парыбызарға, табыраанча парыбызарға... Пу сағыс аның чүреен, алас хус ағас хахлапчатхан чіли, кимір сыххан. Че амды аяс парған көңні чуртасха айланчатхан осхас, ипчі кізі нинк тыныбысхан, халғанчы харах чазын чыза тартып, көріндессер пастыр килген. Көріндестең аныңзар көоп парған харахтығ, че ам даа сіліг ипчі көрчеткен. Харах хыринда тырысхағастар, хара сазына анда-мында хыр саабысхан, аалай ирнілері сала ооп парған. Че өөнінде—

сіліг ипчі. Хырых пис чазын алтабысхан Онистің омазында кўлініс чараан...

Салбахтаң айлан килген Қазан алыс парған ипчізіне таңнап парған. Анзы көгліг, өрчіліг полған, наа чирге көзерге манзыратхан.

Ана іди пасталған Қыштымов ирепчілернің чуртазында пу кўн, марттың он төртінчі кўні.

СИГІЗІНЧІ ПАСТАҒ

Оркон Петрович класстың ізин азыбысхан. Ағаа удур, изеннезіп, парта кистінең онынчы класстың үгренчілері тура хонғаннар.

— Изеннер, олғаннар. Одырыңар. Амды урок пастапчабыс... Пўўнгі уроқтың темазы...

Анынзар удур палаларның харахтары киртіністіг көрчеткеннер. Палаларның киртіністіг харахтары... Аал чонының киртіністіг харахтары, хада тоғынчатхан үгретчілернің, ипчізінің...

Киртініс... Нимедір ол? Хайди төріпче, пиктелче, аарлалча? Ноға-да фронтха килген пастағы кўн сағызына кірче. Хайди-да іди киліс парған, Борис Сазонов арғызынаң хада пір ротаның взвод командиріне тұрғызылғаннар. Анзы Сталинградтаң сала алтынзарых полған. Олох кўнде піліп алған: аның алнында лейтенант Богданов полған. Взвод аның холында тимнег ирткен, анынаң хада чааның пастағы хорғыстығ кўннерін удурлаан, аар-сидіктерні тобырған, че ұр ниместе палығлат салған командир госпитальға кір парған. Связисттер уғаа тың улуғлапчатханнар иргі командирін. Аннаңар наа командирні пір сағыс хомзындырған: хайди удурлирлар аны чаачылар, постина санирлар ба, чох па? Че взводтың прай чонынаң пўкўлее пастағы кўннерде тоғазарға киліспеен, олар пір-ікі кізідең посттарча тарап парғаннар. Оркон, помкомвзводты таап алып, анынаң паза пір отделениенің командирінең посттарны ибір килген. Чаачылар артых чоох чох аны улуғлааннар, холларын чіке тудып, соонаң хайзы даа поэның тоғызына айланған. Че чиит командир оларның сырайларынча сизін салған: киртінминчелер ағаа. Көрістері теен осхас: «Нимее килгезің пеер, ниме киректір сағаа мында, оолағас». Итсе, орта сағыс. Ағаа андада чибіргі ле час полған. Чаачыларның аразында,

тізең, піреелері чазы хоостыра пабазына килісчен. Анзы чуртап салған чыллары хоостыра, че чуртас пілгені хоостыра хайзылары чаа пасталғаннан чааласчалар, хайзылары палығлатхан таа соонаң взводсар хатап айлан килгеннер. Позы командир чазы хоостыра прайзынаң чиит полған паза чааның чызын даа чыстабаан. Хайди киртінерлер андағ командирге?

Ус ле кўн пазынаң аның устаана кірген чонны чыып алған чиит оол. Командованиенің наа чарадин толдырар алнында устағчаа политинформация иртірерге кирек полған. Анзы полған пастағы чоохтазығ. Харахтаң харахха. Чаачыларның алнында турчадып, ол көрген, хайди, пус чіли, хайылча чігленістіг көрістер, хайди көөлчеден кўлімзіреп парча чаачыларның ирнілері. Чыылығ тоозылғанда, кем-де сурған:

— Нинче класс тоос салғазар?

— Он, — полған нандырығ.

— Чаа алнында ниме полип тоғынғазар?

— Ёгретчі.

Пу сурығларны, соонаң піліп алған Оркон, Смирнов Василий иирген, ол, тізең, позы чаа алнында ёгретчөк полған. Аның соонаң пасха даа сурығлар пиірілген, че ол сурығлар фронттардағы алызығлардаңар полған. Чаачылар сурағлааннар, Оркон Петрович нандырған. Сурығ — нандырығ. Олаңай ла. Хайдағ-мындағ чапсыстығ ниме дее полбаан. Ол позы даа хараспаан оларның киртінізіне кірерге. Чыылығ соонаң прайзы орныларынзар тарап парған. Соонаң на взводтағылар командирнің махачызын көр тапханнар, аның пілізін, сиргек сөзін, ёрүкпес хылиин. Чаа тоозылғанча оларға хада чаалазарға ёлўс тўскен, ол тус аразында хачан даа Оркон чаачыларның хынызын, киртінізін сизінчен паза олар хачан даа командирін уятха сухпааннар. Че амды ла пілінче, ноға солдаттар ағаа киртін парғаннар: олар аның олаңай, чойырхос чох хылиин пастағы чоохтазығдох пілгеннер. Че пастағы киртіністі соондағы туста тудынған оңдайынаң пиктирге кирек, андада ол сын киртіске ёс парар.

Ідөк полған школаа килген кўнде. Школада прайзы пілген наа директор килчеткенін, прайзы сағаан. Че хачан ол ығырапчатхан хаңадаң тўзіп алғанда, кірлеске читкенче, позында кізілер хараан сизінчеткен. Прайзы сылағай пўдістіг, чаачы киптіг чиит кізінің хаалапчатханын көрчеткеннер. Ол прайзынаң, аны

удурлапчатхан харах чікелебіскен чоннан, ачых-чарых изеннескен. Че кем сизінерчік хайдаг сағыстар чўреен пулғапчатханын. Чиит Оркон Петрович сағынчатхан: хайди удурлирлар аны ўгретчілер, ўгренчілер, аалдағы улус?

...Ноға-да пўун ўгретчі кізінің чўрее сыстап ла килче. Хайди-да пасхачыл сыстапча. Улуғ частығ кізі, одырчатхан стулынаң аар кōдіріліп, кōзенек хыринзар пас-тыр килген. Кōзенекте переменадох тимнеп салған суглығ чірчечек тур. Ізебінең кічичек ах имічекті сығар киліп, кізі хараанаң чазыра, тілінің алтына сал салған. Анаң суғны кōблче пір-ікі оортабысхан. Амох нииктел парар, сағын салған ўгретчі, амох чўреем сыстааны амырап парар.

Класста амыр-амыр. Угренчілер сыныхтағлығ тоғыс пōкчелер. Уроктың чōрізі аннаң андар, палаларның сағыстары обществоведение пілістерін хасча: базис, настройка, строй... Тоғыс хызында парча.

Че оларның пірдеезі ўгретчінің кōннің аар сағыстар пулғапчатханын сизінминче. Пірдеезі сизінминче, хайдаг пик хабыснаң тутча аның чўреен ағырығ, хайди, чохыр аң чіли, китепче ол аның полған на хыймыраанын... Оркон Петрович, сизіктене орнына одырып алып, кōблче сағыпча: амох нииктелем, амох ондайланам.

Ығырапча стул. Кистіндегі столда ниме-де сыбдырапча. Че класста пірдеезі анзына хайығ салбинча. Пілчелер — ол Вера Сагоякова пазох конфет сығарча. Вера — узун азахтығ, пик пўдістіг хыс, че чітіг сағыс кирексіпчеткен туста, кічичек пала чіли, конфет сығар килче. Таңнастығ даа, хайди конфет ізебінде ле чōредір? Арса, пазох карамель? Итсе, пу хызычах «хызылғат», «вишня» карамельге хынча алай ба «театральнай», ирис «кис-кис»... Саараан чачыннаң сыбдырап, Вера тадылығ нимені ахсына сухча. Тастыхти кōрзе, сағынарға чарир: чачынахтың хоозын сизіктепче. Че анзы тастыхти ла. Оркон пілче, сағызы аның пілізін тирең хасча, орта сōс табарға сіренче. Амох Вера ниик тыныбызар, чыырылдыра тудылған хамаачаа аястап парар, кōрлізі пазох пічиине айланар...

Конфет, конфет... Пілбееннер синің тадинңны чаа соондағы палалар. Че арыстаң пулғаан чалбахтың тадин манат пілчелер. Ол палаларның кōбізі өкіс. Чаадаң айланмаан пабалары, астап-илеп ўреен ічелері...

Нинче полған на ўгретчі сиргегін, чўрек ізин, хыны-

зын ол часка чох палаларға пирген. Че читкен ме ол паарсас прайзына? Андағ сағыстарға пастырча Оркон Петрович, ол сағыпча, хақан чўреенің сыстазы иртер. Аның ыраххы чылларны айландырчатхан сағызы — пазох палаларда.

Полған на кізі полған на хаалағ үчўн нандырыг тутча. Чыллар иртіп парар, чуртас аннаң андар хаалап одырар. Қиңеегі кічіг палалар, улуғ өс парып, ўгретчінің чахсы-хомайын чўреенде ал чөрер. Пір дее ниме ундулбас.

Пірсінде Оркон поэның ўгренчізінең Атаник Қилижекованаң чоохтасхан. Амды Антонина Манзаровна анынаң хости чибіргіче чыл ўгретчі полып тоғынча. Че ол туста пабазынаң өкіс халған семья хызыгып чуртаан. Атаник Илекей хыс туңмазынаң чабал кибіектіг чўгўр чөрченнер. Харны астап чөрзелер дее, ўгренерге пар-чох кўснең тартынчацнар.

— Ічем харах чазын піске пір дее көзітпечен, — чоохтидыр Антонина Манзаровна. — Пірсінде ле ылғааның көргебіс. Ол туста колхозта пуғдай сыхпаан, трудодень кирее уян полған. Школаа парчаң көгенеебіс тее чох полған. Ічем сундухтаң поэның ўлўкўнде ле кисчен тадар көгенеен сығар килген. Ээн-моркамын хоостаан. Идесінде аалай лента. Піс харах албин көрчеткебіс. Ічем көгенеен, столға чаза салып, аны сыйбап одырчатхан. Наағынча килкім харах чазы ойлаан. Анаң табыраанча, хыпты алып алып, ниме-де кис сыххан. Соонаң на оннаабыс: піске туңмамнаң школаа чөрчен көгенек тігерге сағыс тутхан. Улуғ өскенде ле, піліп алғабыс: ол көгенек уучамның хумартхызы полтыр. Чалғыс ла хайраллачаң ниме.

Ол тусха орта чонны облигацияа пастырарға кирексееннер, ол улуғ тоғысты туралап-иблеп чөріп, ўгретчілерөк көдірчен. Директорға Қилижековтарның ибіне андағ сурыныснаң кірерге киліскен.

Чилліг, наңмырлығ орай кўскўнің халғанчы кўннері сабыхсып турғаннар. Че кіңичек ап-арыг чуртта чылығ, чайлағ. Ағарта сызырылған полча чалаас азах хызычахтар пас чөрче: маймах чидіспинче. Че олаңай чурттың ээзі, аар тоғысха ирте кирибіскен хырых частыг Парако, аалчыны удурлап, ачых-чарых кўлінген.

— Иртінер, иртінер, Оркон Петрович...

— Иркін алтаанда, пу чуртха изенім пирчем, — сибер изеннескен ўгретчі.

Анаң артых-пузук чоох чох ол Параконь облигацияа пазындырған. Соонаң Антонина Манзаровна чоохтаңаң: «Ісем ол пічікке халғанчы ахчадаң таласпин пазынған. Че піс, палалар, ачығ сағыстығ халғабыс. Нёос пістің чох чуртыбысты көрбинчелер, нёос пістің иреебісті оннабинчалар? Че пір-ікі кўн пазынаң ісем колхозтаң чарым пуд ун ал килген. Теен — директор сөлеен пирерге».

Стол кистінде одырчатхан кізі сағызын тыннап көрче: Я, полған андағ кирек, полған. Ол ыраххы кўнде Килижековтар ла нимес, че Аткиннер, Алагашевтер, Агапкинер паза Гольцманнар ун алғаннарох.

Пічікке пазындырған соонаң ол поэзы колхозтын кнезіне улуғ сурыныснаң чөр килген. Пу семьяларға хайди-да полыс пирерге кирек теен. Ол поэзы хачанох ундуп салған пу киректенер, көп пе, ас па, ибіре-арада полыхсанох чонға сидік тустарда. Че палалар, тізең, аның чахсызын ам даа ундубааннар. Ол поэзы хачанох ундуп салған, че олар, палалар, ундубинчалар. Паар-састың сині чоғыл. Пірсінде, азых машинаның үстүнде районзар парчатханда, поэзының узун адай тонынаң Пайсанаң Панюкты сарып салған... Кемге-де книга садып аларға ахча пирген. Субраков Тронканы худаыға пазыраға пирбеен, турыс халған... Анзын агаа, сағамғы ирен-ипчілер, че ол туста аның үгренчілері, чоохха киіссе, сағысха киредірлер... Пір дее ние ундубааннар. Чахсыны даа, чабалны даа. Чабалы полғанох. Полғано-ох... Чонда тидірлер, тағ талалбин турбас, суғ салғылбин ахпас.

Пірсінде (анзын Оркон Петрович уядып сағысха кирче) төртінчі класста үгренчеткен ниске сөсктіг Альфред Вальтерні тарынғанынаң харбап алған, анаң ізіктең сөртеп киіп, парта кистіне тастабысхан. Мындағ кирек пол парған: школаа наа ла килген үгретчі, чиит хыс, эрінчек үгренчізін урок соона халғыс полбиныбысхан. Урок тоозылзох, тігізі тизібісчен. Полыс пирерге сурынған. Че ол оолағас директорның көзіне пазох ізіксер чікелебіскенде, мында Оркон сыдап полбаан. Тис парған оолағасты ізікте тудып алып, тарын парған үгретчі аны, пик хабыснаң хаап алып, орнынзар тасты одыртхан. Оолахтың таңнап парған харағастары чылтыраңни түскеннер, че Оркон Петровичтің хараана орта көрібіскенде, аның хатығ, сындырылбас көрізіне урун парғаннар. Чалтан парған үгренчі, аның көрізіне

сыдап полбин, сағамох книгазын хазыра асхан... Соонаң Альфред тизерін тохтатхан, ўгредии дее ондайланған.

Че чарир полғам ма іди идерге? Ноға ол пасха оңдай таппаан, чахсынаң чоохтас полбаан кічіг кізічекнен? Уядыстығ ирен кізее кўзін көзідерге, уламох уядыстығ ўгретчі кізее. Че атхан ух нандыра айланмачаң...

Пу киректі, тізен, Альфред Гетович тее ундубаан Чоохха киліссе, піреде айланадырлар ікі тōй пүдісті иреннер хацанох иртіп парған, че ундулбаан киректі. Че Вальтер тарынмин чоохтидыр, кўлініп. Алғыстап-чатханға тōй. Ол тустаң сығара арғаазым ундуп салғам, чоохтанадыр. Че Оркон амғаа теере пыросынча: ўгретчі олғанға хол алынмачаң, анзы кемге дее пілдістіг.

ТОҒЫЗИНЧЫ ПАСТАҒ

Сыңырапча саң. Аның өтіг табызы Орконны пу кўнге айландырча. Урок тоозыл парды. Ўгретчі классты харахсынып көрче. Мына аның пўўнгі ўгренчілері. Чалбах иңіліг, че ам даа ир синіне читкелек ооллар, састарын сіліг таран салған хыстар... Олар маңзырапча-лар, хати-хати тоғыстарын сыныхтап, алчаастар тілеп-челер. Анаң олар, пірсі пірсінің соонаң ўгретчінің столынзар пастыр киліп, тетрадьтарын ўстў ўстўне салчалар. Кем-де класстағы чардыны чысча, кем-де тетрадьтарны санапча, ікі-ўс кізі пулуңда сыныхтағлыг тоғысты тўптестірчелер, кем-де ўгретчее сурығлар пирче...

Че ниме-де пўўн Оркон Петровнчтің көннінде алыс парған. Ол анзын прай чўреенең пілінче. Пу палаларға хайчатханы даа саңай пасха: сағам иртіпчеткен тус аның сағызында, хыл чіли, пар кўзінең тартылча: пу урок, пу палаларның ачых-чарых көрізі, оларның киртіністіг көрчеткен харахтары, пу олаңай минута — хацан даа хаталбас, хацан даа айланмас. Иртіп парған туста халар. Пу минутаның паазын пір дее кізі амды паалабинча, палаларның сағызы пазағы урокка, алгебраа, айланча, олар, сумкаларын алып алып, пірсі пірсінін соонаң математика кабинетінзер маңзырапчалар. Итсе, анзы орта: оларның чуртастары полар туста, олар таң-

дагы кўннең ачых-чарых хынысты, киртіністі, паарсасты сағыпчалар.

Че анын, Оркон Петровичтің, чуртаан чыллары — соонда. Атхан ух айланмачаң. Иртенгі, чар хазындагы сағыстар пазох пик хабыснаң чўреен тулғапча. Кізее чахсы иткенің чахсох адалар, чабалың — чабалох. Ах сағызымны хачан ахтабаам, арам пырома хачан пыросынмаам?..

Пу кирек чаа соондагы чылларда пол парған. Колхозха наа кнес кӧс килген, Иван Семенович Куртигешев. Анын холында харындазынаң халған ӧкіс оолах — тадар ады Асаас. Саша читі классха ўgrenерге кірген. Тастынаң кӧрзең, хайдағ-мындағ нимес: олған пўдістіг, че пӧзік сынның, табырах чӧрістіг, ниме идерінде — маңзырабас. Че ўгредіг кирее пастағох кўннерден сығара уян парчатхан. Соонаң истіл сыххан: туюххан оғырлапча, тамкы тартыпча, изірік чӧредір. Пірсінде чоохтасханда, класс устағчызы саңай хахап парған: Асаасха прай кізілер кӧйтік, харам, чабал кӧрінчеттірлер, прайзы, адайлар чіли, удур-тӧдір ўрісчелер. Иван Семенович андағ кирекке нандырған: «Мин оолағасты пеер килерде ле пала туразынаң алып алғам. Кічігден сығара, тізең, ол анда чуртаан. Чабалға урунғанох полар, пілбинчем, ноға андағдыр».

Хаас хурнаң пірсінде чыртханох Иван Семенович, хачан Асаас пір улам от кӧйдір салғанда. Чахсыдан даа, чабалнаң даа Сашаның ондайын алыстыр полбаан. Иван тайызына чыртырған соонда, оолах тіп пирген: «Кізі палазын соғарға аястығ нимес».

Аалдагы чонда туюх чоохтар тарап сыххан: «Оркон Петрович колхозтың кнезінең хорыхча. Асаас кізілерні тастаң даа чаалапча, ўгретчілер тыс полбинчалар. Хайди за, пастыхтың палазы...

Асаастың сурии́на чарыдылған педсоветтең оолағас пастыра халған.

Ўр ниместең аннаң даа чабал ниме пол парған: сельпо магазинінің замогын хараа кем-де талап алып, оғыр иттір. Санаанда, араға, тамкы, ахча чидіспинче. Оғыр олох кўнде табылған. От хазаазында чазынып, «пайып парған» чон хайдар-хайдар кўлет саап парчаттыр. Анзы Асааснаң хада ікі сайбаға ам на кірчеткен оолғастар полтыр.

Пу сағба ўгретчілерге читкенде, сағамох олар пір ўннең Куртигешевті школадаң сығарыбызарға кирек

тіп суулааннар. Оркон Петровичтің хараа көзіне пастых пастыхха полысча тіп чоох тарағлаан. «Че, педсовет пөксін», — сығарған чарадығ школаның директоры.

Педсовет табырах пөккен Асаастың чуртазын: школадаң сығарыбызарға. Пір дее ікінділес чох полған. Ол туста сайбағ итчеткен палаларнаң тоғынчатхан комиссия чох полған. Педсоветтің үлгүзі пик полған — Куртигешевті школада халғызарға директорның чалғыс үні ле полған.

Иди Оркон Петрович Асаастың үчүн турыс полбаан. Че ол паланы хайығ чох халғыспаан. Соонаң Сашаа ФЗУ-ға кіргеге полыс пирген.

Пір чыл пазынаң оолағас Харатастағы шахтада саайға кір парған...

Оркон амғаа теере позы позын пыролапча. Итсе-де, ол ла, ол ла чалғызаан, школаның директоры, Сашаны школада хайди даа халғызарға хатығ чахығ пирген полза, соонаң чуртазында хайдағ-да чабалға урунған оолағастың чүреене читкен полза, пу өлім чох поларчых. Че ол, тізең, кізілернің чоохтарын тохтадар үчүн (пастых пастыхха полысча...), іди иткен. Кем пілер, ол сыбыраныстарны испеен полза, Сашаны орта чолға айландыар үчүн хатығ харбазыға кірген полза, чуртирчых чир үстүнде амыр-хазыхнаң Александр Куртигешев, амды хачанох семьялығ поларчых, пала-парха өскірепчик...

Пір дее кізі аны паза хачан даа пу өлім үчүн пыролабаан. Орта иділген: кізі аразында кізі полып чөр. Че ачығдаң ачығ сағыс — пыросыныс. Ниме полғандыр ол? Кізі аразында кізі пол полбаанынаң тоғыр сапханы ба? Алай пала өліміне турған идердең дее итпес алчаас па? Алай олаңай кізі чабалы? Хыр сасха читкенде ле, Оркон сизінче — кізінің часказы даа, чабалы даа, хатығланызы даа, киртінізі дее — улуғ палғалыста.

Киртініс... Киртінчек ол полғанох, аның үчүн толдыразынаң санасханох...

Ол ниме фронтта полған. Оркон Петрович ол туста палғалыс взводының командирі полған. Чнит чаачы палғалыс линиязын улуғ пілістіг имчі чіли тыңначаң. Пірсінде Оркон усталчатхан взводсар пір чнит оол, оолағас таа тирге чарир, килген. Командир сизін сыххан: Старков Илья, полған на сай линияа сыхса, чойланча, пірееде хорығыбысча ба таң. Итсе, харасхы хараада үзілген кабельні көр табарға махачы поларға

кирек... Пірсінде, ол кирек кунорте полған, Старков линияа сых парыбысхан. Ур ниместең телефон пастыра табызы истілген:

— Лейтенант арғыс, эмек ікізінең үзіл парған. Узуны — 30 метрче. Узікті піріктірі салдым.

Че Оркон Петрович, телефонны тыннаан соонда, пілген: пір ле эмек үзіл парған, пірсі, тізең, пудун. Че нандырған:

— Чахсы. Айлан.

Ноға ол андада чойы учун уяттырбаан чаачыны? Уятхан? Алай ах сағызына халғысхан? Алай киртін парған ағаа?

Ур дее полбаан аның соонда — пазох улуғ алчаас ит салған хортых чаачы. Днепрні кисчеткен хатығ туста Илья иң не аар орында кабельнің кінін хадарчатхан. Кинетін, хазыр атыстар пасталыбысханда, Старков трубкаа хысхыр халған:

— Бомба, бомба!.. Чазынчам! :

Тарынғанынаң пілінмин, Оркон поэы посты арачы-лирға чүгүрген. Че орай полған. Чаачының тизібіскенін дивизия штабының пастығы истіп салған, ол чаалазығ аразында палғалыс киректі маңаттап оңнапчатхан. Хачан чаалазығ тоозыл парғанда, пу киректің хатығ үзүриі пасталған. Командир уятханынаң кірчең чирін таап полбинчатхан, Старков, тізең, чаа трибуналының хатығ холына пірілген. Кем пілер, хайдағ хорғыстығ ұлұс түзерчік хортых Старковха, сынап Оркон Петрович чаачызының учун турызыбыспаан полза. Че ағастың даа ікі пазы поладыр. Уғаа ачырғанған ол поэының киртінізі учун соонан. Пу кирек, тізең, Польшада пол парған, Сандомир алтында. Хараа үзік піріктілерге Старков Илья ызылған. Ікі хати телефоннаң табызы истіл парған:

— Парчам аннаң андар...

Че анаң чіт парған. Палғалыс ікі часча чох полған. Хачан даа полбаан ниме! Штаб пис минута пазынаң сығдыратлача, сығдыратлача... Ниме пол парды? Связист палығлат салған ма? Одірт салған ма? Штабтаң приказ килген: хайди хынзанаң, іди идінер, че палғалыс ползын, палғалыс чох пістің танктар чаалатчалар!

Хайди полза сайбағ тыхтал парған. Наа ызылған чаачы чахинн толдыр салған.

Че хайди пол парған Старков?

Соонаң прай кирек аяс парған: Илья ырах нимес арыгда чазыныбыстыр, чаалазыг тоозылғанча ойымда, хозан чіли, чазынып чаттыр.

Хақан чаачы айлан килгенде, чўреен тулғапчатхан ачырғазына позын пілінминчеткен Оркон, хақан даа хырзынмачаң үгретчі кізі, мында хазыр сōстерні аябаан. Пырсынчатхан связисттің тасты-омазы ағаа чиркестіг пілдір парған. Андада сыдап полбаан Оркон: кинетін, холын хысхачах кōдір киліп, чаачыны саап пар килген... Чуртазында пастап ла наах пастыра пирген сабыс холын кōйдірген осхас. Че анзы нимедір!.. Оларны аннаң даа хазыр ниме сағаан: Оркон позы сала ла устағдаң суурыл халбаан, харын, чиит лейтенантха киртінгеннер.

Ачырғастыг, уғаа ачырғастыг прай пу нимені сағыс-ха кирерге. Уламох ачырғастыг — хортых чаачының үчўн пір отделениенің танкисттері тўс халғаннар.

Я, полған пу ниме прай Орконның чуртазында. Чабалны даа, киртіністі дее чахсы пілче ол.

ОНЫНЧЫ ПАСТАҒ

Өтіг саң палаларны уроктаң тынаға хығырған. Че үгренчілер сағамох орныларынаң тура хонмааннар (онынчы класс ноза), кōйлче столлар кистінең турғлап сыхханнар. Оркон Петрович, тізең, кōзенек хыринда турчатхан. Піди кōрзең, олаңай ла турчатхан осхас, че сынында ол, кізі хараанаң чазырып, чиит оол-хыстарға өкерсініп кōрчеткен. Сырайлары чиит, наахтары хызыл, харахтары ачых-чарых кōрче. Кичеегі кичічек палалар, пўун чиит оол-хыстар, таңда... Чидер бе хыйғаңар чуртаста алчаас итпин чуртирға, — сағынча Оркон, — хыныс-кōгіс, өрініс-чобағ ам даа алныларында.

Че кем-де сурыг пирче... Кем-де анымчохтасча... Кем-де чардыны чысча...

...Ниме пол парды? Ниме пол парды анынаң пўун? Ноға ол пўун прай нимені тастыхти кōрчеткен, ибіре нименің сині-паазын синепчеткен осхас, хайдағ-да тирең кōрчеткен кōріснең амғы туста полчатхан нименің паза хаталып, айланмазын кōрче. Ноға сағызына хақан-хақан полған ниме кірче? Паза чўреен ағырта ол сағыс пик хабыснаң тутча? Ікі хати ізібісті глицериннің ах мархачахтарын. Ноға паядаң харахха пілдірте

тітіреп халча салаалары, иді-чанында, тізең, ирте килген майығыс? Ноға пұун пасхачыл, пычакнаң сасхан чіли, хазал килче чүрее?

Итсе-де, ағаа амох ибзер парыбызарға кирек. Көмес тее чат көрерге. Ибде фали-кор даа имі пар. Ізібіссе, ниик пол парарчых... Че сағамох ол сағысты Оркон Петрович хыя итче. Хайди-за, піреезі өнетін ағырыбысхан тир, партийнай чыылыға килбес үчүн. Чох. Чох-чох! Уроктар тоозылғанча сыдирға кирек. Чыылыға хайди даа пар килерге кирек, хара сағыс пірдеезін хомзындырбазын.

Пастағызын мына піди чүрее ағырчатханын ол үс чыл мының алнында пілін салған. Аалдағы больницазар килгенде, аны областьсар ызыбысханнар. Парыбох килген. Аның хачан-хачаннаң стенокардия ағырийн имнепчеткен имчі чөп пирген: устағчы тоғыстаң парыбызарға кирек, киліссе, школадаң даа саңай парыбызарға. Че школаны тастирға үгретчі кізінің сыдамаа читпесчік. Оркон анзын чахсы пілінген. Хайди за, Салбыхтағы школа Орконның чүрее пастыра ирткен...

Пастап аалда даа нимес, сала тастыхти, ағастаң пүдірілген иргі тура полған. Хызыл тимірдең хырлалған, алты-төзі хаяа төстенген. Чоохтидырлар, чаа алнындок мындағы чон улуғ аал чыылиина чыылыс парған, чыылығда пір ле сурығ турғызылған: хайда турғызарға наа школаны? Ам сағынза, ноға сидіксінченнер пу сурығны пөгерге? Аал улуғ, ээн чазыда, харах тастаанча чалғыс... Че ол тустарда Толадай хазынча пірікі километр арали он артиннаң кічиңек аалычактар пүтклек парған. Ол ааллар — Хучур, Илгек, Мазыр, Тустығ көл паза аннаң даа пасхалары — суғ хастада чибіргі километрче сөлін парыбысханнар. Палалар, тізең, Салбыхтағы иң улуғ хачан-да пай чуртаан турада үгренченнер. Че ол тура үгренчілерге хачанок тарғынах полған. Наа школаны пүдірерге хайди даа кирек улыбысхан.

Аннаңар чыылығдағы чон улуғ сууласта, таласта. Пірсілері — Илгек аалда пүдірерге хысхырысчалар, пасхалары — Харачхайда... Хайзы даа поэзының аалыңзар тартыпча. Табыс-тубус өтіг парча, сарыс-талас тыыпча.

Кем пілер, хайди пөгілерчік пу сурығ, Мукут аға турбаан полза. Анзы, арам арах сағалын сыйбап одырып, чонның суулаанын, тыстанып, истіп одырған.

Че хыйға сӧс пӓрдеезӓнен испинчеткен. Андада кирӓ поэна сӧс пирерге сурыныбысхан.

— Сарысчатса, сиребей тастидырлар. Пӓске анзы кирек чох. Пӓди ит кӧрзебӓс чи — пазындағы аалларның ортызын синеп алып, анда турғыс салза школаны...

Мукут ағаның чӧбӓн чаратханнар. Иди ачых чазыда, аалычахтардаң тастыхти, наа улуғ тура пӓт парған. Полған на аттығ чуртағы хаңаалығ чазы хаяларын тартып сыххан, чағынхы тайғадаң андарған ағасты суғ индӓре индӓргеннер. Ёр ниместең не наа школаның пӧзӓк хыры чазыда ырахтын кӧрӓнӓбіскен. Соонаң ибӓре ол-пу нима кирексӓпчеткен турачахтар пӓткӓлп парған, интернат азылған, спортнаң айғасчатхан чирнӓ акация ағастаң ибӓре сиденнебӓскеннер, ат хазаазы парох полған.

Ана ол школазар чаа соонаң пастап ла килген Оркон Петрович. Аның холындағы школаны соонаң, колхоз тыып парғанда, Салбыхсар кӧзӓрӓбіскеннер. Ол туса ол алынча аалычахтар ёс улуғ аалға пӓрӓкӓлп парғаннар. Че азахтағы иң ырах Харачхай аалычахта пасталығ школа азыл парған.

Я, иртӓп парған ол тус, хаңан наа килген директор кисчең кибӓ чох чаағы кӓптӓг чӧрчең, хаҳанох ол олаңай кӓп-азах кизедӓр. Че ол саңай иргӓлен парған гимнастерказын Майра ипчӓзӓ шкафтың ыраххы пулиинда чыып чӧредӓр: аарлапча ол тустарны...

Чыллар чылызып одырғаннар. Угретчӓ кӓзее оларның чӧрӓзӓ тың на пӓлдӓртпӓн одырған. Чазыдаң кӧскен тура часхыда одыртып салған ағас чӓлӓ, салааланып, наа тамырлар поэдыбысхан: хоза-хоза мастерскойлар, спортзал, кинодвижок, интернат... Че алтон чылларда ол даа килкӓм тура тарғынах пӓлдӓрӓбіскен. Аалның аллығ клубында пазох чон чыылыс парған. Сурығ олох: хайда наа школаны турғызарға? Ол туста колхоз совхозха айлан парған. Амды чӧптезӓгӓде районнаң килген пастыхтар даа араласхан. Оркон чонның алнында мындағ чоох тутхан:

— Мин сағынғанда, школаның туразын аал ортызында пӓдӓрерге кирек. Орны тӓгӓ хучурлығ сыхтығ чирде полар. Анда ибӓре пӓр дее кӓзӓ чурт салбинча. Хайди сағынчазар?

Мукут аға, кирӓбіскен дее полза, мындох одырған. Аны исте, апсах чон алнына сых килген.

— Хыйға сӧс, — теен ол, — чаратчам. Палаларымның

палалары иргі турада үгрөнгөн, палаларымның палаларының палалары наа турада піліс алзын. Че амды ол тура, городтагы чілі, ұс хадыл ползын — пөзік, аллығ, махалығ!

Мукут ағаның чооғын көңнілеріне кирип, чыылысхан чон аяларын аябин сапхан.

Иди наа пүдіріг пасталған. Аал ортызындагы сыхтыг чирні тастыг чирнең тундырыбысханнар, пулуннарында бетоннаң урылған столбалар хазап сыхханнар... Че өрінерге ирте полған: пічіктер тимде полбин, наа пүдіріг тохтап парған. Изеліп турған наа пастаан пүдіріг. Че кем пілген, хайди Оркон Петрович андада ачырғанған, хайдаг ла иркін алтап чөрбеен, кемге ле сурыныснаң айланмаан! Пола-пола пүдіріг кирее көместең тірілібіскен. Аалдагы чон чидікпин сағып сыххан наа школаны. Пірсінде учурас парғанда, Мукут аға күлімзіреп чоохтаан Орконға:

— Маңат тиректір полтырзың: чоннаңар сағысырапчазың. Махтапчам. Мин дее, наа школаны пу харахнаң көріп албаанда, өлерге маңзырабинчам.

Ана іди ағырин-көөлче парып одырған чуртас. Аяс таа, порас таа күннер учураан.

...Пөке, Пөке! — анзы чүреенің иң ачыг палии. Чаадаң айланмаан харындазының оолғычаан, кічичек Петяны, Оркон пеер хадох ағылған.

Чаадаң айланған күннің хараазында оолағас аның хойнында, улуг кізінің харах чазын кічичек аячаанаң чысчадып, сурған:

— Пабаң, а син ноға ылғапчазың? Көрдек, хайди мин өс парғам син чох! Ана, көзіткен ол холычаанаң пазы үстүнче. Сыыдын үзіп, таңнап парған ічезі оларзар көрчеткен. Уучазынзар айланып, оолағас теен:

— Ноға сірер прайзыңар ылғасчазар, Пөке, Пөке... Мин мындабын, хайдар парбаам, ол парбаам. Пабам даа чаадаң айлан килді. Пабаң, а син пирерзің ме магаа хызыл чылтыстыг пөриинні кис чөрерге? Мин аны Ыскарға даа тут көрерге пирерчікпін... ый-йа, пабаң?

Парасхан оолағас! Пыро чох пала хайдаң сизінзін, улуглар аннаңар нимес, аның пабазынаңар чобалчалар. Пабазы чааға парчатханда, ипчізіне, оолағас төрізе, мінің адым пир саларзың тіп чоохтаан. Ус ай пазынан сынап таа оол пала төреен. Че хомзыныстыг пічік соонаң чир үстүнде Айдота даа тудылбаан: чиит килні хайдаг-да табырах чиділге көй парған. Хачан үреп

парған ипчині чыпчатханда, пис частығ оолағас, ічезінің хомдызынзар пастыр киліп, сурын сыххан:

— Тур, ічен, тур! Парыбызаң мыннаң, мында прайзы ылғасчалар...

Өкіс паланы, холға алып алып, хыя апарып, ағаа тадылығ кисель, плине сундырыбысханнар. Анзы түрче ундубысхан ічезін. Че хачан хомдыны оймахсар түзір-четкенде, Пөке ниме-де сизінібіскен. Парасхан пала хысхыр сыххан:

— Ниме итчезер, тохтаңар! Іңеме оймахта соох полар, пістің төзегібіс пар, төзекке чаттырыңар.

— Пабаң, пабаң, — чоохтапчатхан амды, прайзы аны истіпчеткеннеріне өрін парып, алты частығ оолағас. — А іңемні чирге көом салғаннар. Амды ол сых полбинча. Пабаң, піс синнең іңемні чирдең хазып аларбыс, я? Пит, полған на оолағастың іңе-пабазы полар кирек. А син минің пабамзың, я?

Иди ол хараада пабазына сағынчатхан өкіс оолағас пастағызын Орконны «пабам» тіп адап алған. Орконның чўрее тулғи түскен. Андада ир кізі паарсаснаң пазох хучахтап алған паланы, пазычаан сыйбап, көөлче нан-дырған:

— Я, палам. Мин синің пабаңмын... Че амды узирға параң, палам.

Пөке часкалығ кўлінібіскен. Ур полбаанда, аның хойнындок пик, пала уйғузынаң узубысхан. Ол сыынаң көп чыллар иртіп парған. Ікі чыл пазынаң Оркон Петровичті, пасталығ школаның ўгретчизін, наа школаның устирға ысханда, анзы Пөкені хадох алып алған. Хыйға оолағас ўгредіге хынып тартылчаң, пабазын тоғыстан сағыпчатса, яблах хайнат салчаң, тура сыбыр салчан. Пірсінде орай нанарға киліс парған. Ол иирде иреннер аалдағы электростанцияның двиожын тыхтааннар. Оркон наңмырға өтік парып килген, майыхханына, кўстеніп азыранып алып ла, чадыбысхан. Иртенінде, тізең, көрзе, пес хыриндағы лавкада аның палғастаң арыда чууп салған кирза маймахтары хуруп тур...

Ізіг паарсасха сыстап килген чўрее... Ол көөлче оолағастың төзеензер пастыр килген. Пөке ам даа пик узупчатхан. Че пір азаа тістенекче чорған алтынаң көрінчетки. Андада пабазы пастағызын на көр салған: азааның иді чооннадыбыстыр, табаны узун, тізегінің сёбіг дее килкім. Ос партыр. Аның алнында нан-пилі

тыбысхан оол пала чатчатхан. Аның оолғы. Я, аның оолғы.

Пөке Майраа даа табырах үгрөн парған. Оолагастың амыр, чалахай хылии ипчизінің көңніне пастағызынаңх кірген. Ипчизін пабазы ибзер оолғычааның чарадиннаң ағылған. Ир кізі ұр ирееленген пу чоохтазыңны пастап полбин. Че анаң пілін салған: көні чоохтирға кирек, чазырбин. Аннаңар ол теен:

— Пөке, мин пір ипчее хыныбысхам. Чахсы кізі. Чаратсан, ол синің ічең полар.

Пөке таңнабаан. Ол позы даа прай нимені сизінчеткен, аалда тылаас табырах тарапча ноза, агаа хоза, көрчең, хайди пабазының үні дее, харахтары даа, чиит орыс тілінің үгретчизінең чоохтасчатса, чылып парча. Мария Ивановна ідөк, чоохтасчатсалар, хызар парадыр. Аннаңар Пөке, пабазының харахтарына орта көріп, ачых-чарых нандырған:

— Че, чахсы. Ам пістің дее ічебіс пар полар. Прайзыни чіли.

Хайдағ өрініс ағылған семьяға Антонның төреені! Хайди паарсачаң туңмазына Пөке. Антоканы аалдағылар «Пөкенің хузури» тіп солалап салғаннар. Улуғ харындазынаң сала даа халбачаң кічиі. Иди олар ікөлең не чөрчеңнер. Пірееде уроктар тоозылғанын сағып полбинчатхан Антока школа хыринда сағып алчаң харындазын.

Че пір дее сағыбаан хыял, күгүрт ле чіли, амыр тигірде тазыли түскен.

Пірсінде хараа, күгүртке тамылып, школаның ат хазаазы көйібіскен. Че анзын пір дее кізі көрбеен. Директорның туразы, тізең, хости турған. Күгүрт күзүрееніне усхун парған Петр тасхарлирға кірлеске сых парған. Көйчеткен хазааны көр салып, ол чүгүрікнең андар тырланған. Ойлап киліп көрзе, пөзік чалында, хуйып, ат хырлапча. Ұр дее сағынмин, оолагас туюхтаан ізикті тағып сыххан. Че чалынға алаң ас парған асхыр хазыра асхан ізикті көрбинчеткен. Хараан нуубызып, аң чіли, алнынзар атыххан. Ол туста, тізең, хазааның хыры, тычырап, оолахтың үстүне түс парған... Чүгүріс килген чон аны арачылап полбаан...

Че чуртас — хазыр ниме: пір нидиле пазынаң пабазы үреп парған... Ұс Пөкенің чурты үзінең үзілген. Хайди сыдаан, хайди тірілген? Оркон анзын ам даа

пiлбинче, итсе-де, Майраның паарсазынаң чуртасха айланған. Харын, хости iзестiг кiзi пар.

Э, ноға, тiкпес чiли, одырбын, ам на хабынған Оркон Петрович. Амды, пит, улуг перемена. Угретчiлер пiлиинзер парып, пiдiрiг цеғынзар сығдырадарға кирек ноза. Ағылдылар ба пiўн Аргудаевтерге тимiр бак. Алындағы кiн ол Василий Николаевчтiң, физиктiң, ибiнде пол килген — тураларында улуг аяхха таттығ суғ тамчылапчатхан.

Оркон маңзыри класстаң сых парыбысхан.

ОН ПIРIНЧI ПАСТАҒ

Казан Устинович школазар прайзынаң пурнада килерге хынчаң. Анзына ол Аспайдаң сығара чылдаң чылға угрен парған.

Пасталған прай ниме ол тустаң, хачан Онис пала кiрбезiненер сiлеп пиргенде. Пу хара тылаасты истерге Казанға най ла аар полған. Ол сағысха сиип парған иирде ипчiзi Хызылчар больницадаң килген полған. Туразар тiреп парған сырайлығ кiр килгенде, ирiнiң чiўеене андох соох кiр парған.

Ол хараада Казан аар тiўсте хонған. Тураның пiрсi пiлиинде, тiзең, харах чазына пурлуғып, iнiн сығарбасха ирiннерiн ызырынып, ипчiзi чатчатхан. Орай хараада ла, парасхан, майых парып, аар уйғаа пастырыбысхан. Iдiк ле, чалаастанмин даа, чабынмин даа узубысхан. Аның сiрлесчеткен ыхлазы тунғанча, Казан, тыстанып, iр сағаан. Ол пiлiнген: пу олаңай иирде тiлiнiң iзiг тамыры iзiлген. Ипчi алғали, Казан Устинович пастағы чылларда пала-пархадаңар тың на сағысырабаңаң. Пiрееде ирепчiлер пис чылға даа теере iкiлең не чуртидырлар. Прайзының пiр тие полбинча. Че соонаң чуртас алысча. Оларның чуртастарында сах iдiк поларына ол пастағызынаң сығара iзенген. Итсе-де, маңзыт па оларға пала чурухтары, уйғу чох хараалар? Маңнанғайлар. Удур-тiдiр дее паарсазып-кiрiзiп аларға. Онистiң тура пулуңнарын чазир холы ниик полчаң, хайыныста пызығ ипчi кiнiне уламох кiрчең. Тустаан iгiрсiўлерi часхыда даа тып-тыннар, час чыстығлар, сiўген пызылағы нымзах, хайнатхан чистегi уналбас.

Уламох хынчаң ол, хачан ипчiзi, аның кiнiн тосхырып, тадылығ чiчең ниме тимнеп сыхса. Пiлчең: ағаа

тимнепче. Ағаа ла. Пірееде, кічіг пала чіли, малхады-бысчаң даа. Мынзын чирім килче алай ба тігізін. Пілчең, анзы полған на аның сурынызын паарсап толдырар.

Ачых-чарых кўлініп, пастыр килзе ипчізі пічіктернең одырчатхан ирінзер, нымзах табыснаң тапсир:

— Чей ічерге паран, Казанах...

Че хаңан Казан, книгаларын оортах идіп, тоғынчатхан столынаң манзырабин тур килзе, чөріс пазында Онисті ниик хучахтап алза, аның сазынаң, холынаң тадылыг чыс чайылчаң. Ванилин чызы ба, укроп чызы ба? Амды ол ундутча. Че пу пас айланыстыг чыс аның чўреене уғаа чағын полған. Аннаңар Казан Устинович, ыраххы даа чорыхта полза, ибінзер чидіп аларға чидікпечен.

Онистің иб-уязын истіг тутчатханы Казанның көнни-не пастағы чылдаңох кірген. Турада кирек ниме-ноо харахха көріндіре хозыл сыххан, кип-азах таа сибер холда ўр чөрчең. Ам сағынза, хайди ипчізі прай нимені тузында идерге маңнанчаң? Огородында пуртах от таппассың, туразында иркіннең пасти ап-арыг, інек имчеен чысхлачаң сўбўрее хаңан даа аппағас. Пірее чирзер ааллап парзалар, уламох көңніне кірчең Онистің сибер тудынызы, чылыг, нымзах көрізі кізі хайини тартчаң.

Итсе-де, хомай чуртабааннар олар. Кўске кўс хозылчаң, иске ис хозылчаң. Пала табызы ла истілбес тура эән пілдірібіскен. Ўзінчі чылында Казан ипчізін райоңдағы имчілерзер ызыбысхан. Читінчі чылында, тізең, — Хызылчарзар.

Ана, сах ол иирде айланған ўс кўн пазынаң край имчілерінең чиит ипчі. Ана, сах ол иирде оларның аразынча соох хуюн ойнап парыбысхан осхас. Орай хараада ла, тураның пір пōлиинде амыр сымзырых турыбысханда, чиит ирен ипчізі узупчатхан тōзексер кōйлче пастыр килген. Тōзек-частии уул партыр. Онистың ікі тулии чучал партыр. Сісклеп парған харахтары мының алнындағы чіли ағаа чағын, идōк аарлыг пілдірген. Че чўреене, чылан чіли, соох сағыс бōтіп парған осхас: хаңыртып салған. Хаңыртып салған аны, чиит тузынанох сығара иркелеп-хайраллап чōрген сағызын сии тартыбысхан. Чўреенде туюххан ал чōрчең Казан Устинович: тōлін узаратчаң пала-пархазы хойыг ползын.

Казан пабазынаңар ічезінең пір хати даа сурбаан. Пастағы классха парарда, олар ічезінің чирінзер кōс

парыбысханнар. Анзы Минсуғ хазындағы Хызыл Сёёт тағны тіри-чөлене турчатхан улуғ нимес Хастам аалы полған. Анда хас-хачаннаң ічезінің роды, Қыштымовтар, чуртаңаң. Оларның турачахтары, тастынаң көрзен, ікі ле харах чарып турчаң. Анзынаң ма, анзынаң нимес пе, че ноға-да оларзар туғаннары даа арам-арам кір турчаң. Че кірзелер дее, ічезі ноға-да ирнілерін хысти тудыбысчаң, хыныхсыбааны іле. Че іди дее полза, иркін алтааннарны төрге иртірчеңөк, чей-сметсеннең сыйла-чаңох.

Пірсінде орай хараада кічичек Казан халын уйғудан кинетін чачыраңни усхун парған. Чоон табыстар сарысчатханы іле. Кем-де ічезіне пыроланып чоохтан-чатхан.

— Таста, Таис, таста. Сині пір дее кізі хыйыхтабаан. Андарох пала үчўн. Полған ниеме полғанынаң. Че туғаннарыңнаң іди кіріспин чөрерге чарабас. Парако уучаңа даа амғаа теере тарын чөрчезің. Чалчыш пирген, хайди идерзің кири кізіні, амды, тізең, пыросынча. Таста, Таис, таста...

— Чох, — пазымның нандырған ічезі, — позым таап алғам, позымох өскіріп алам. Пірдеезіне хол суна чөрбессім. Көрерзер. Казанычаамны кізөк идіп алам. ўгретчіл полар. Көрерзер, хазых ла чөрзем, сөзімнен полар.

Ол тустарда ўгретчі аалда иң не аарласта чөрчен кізі полчаң. Че хайдағ сағысты толдырарға иткен ічезі. оолғын ўгредіп алза, Казан Устинович пілбеен. Че кічигдең сығара, пілгеннен пасти, ічезі палазының көңінін пу ырах сағысха көөктір салған: хайди даа улуғ пілістіг полип аларға, хайзын улуғлап, хыр састығ апсағастар даа нзеннес турарлар, хайзынаң, саназып, тілге чітіг инейлер дее чоохтазып турарлар. Хачан-да ол инейлер Таистің соонча, тўкўрініп, тілге маңаттап пысханнар. Че чидер, чиде-ер хачан полза ол тус, хачан іче кізі. торғы плат тартынып, пазын пөзік тудып, пастыр парар аал аралы оолғынаң хости. Аның прай көрімі тир ос-хас: көрінер, мына ол «сурас» палам, мына ол «роды чох» оолғым. Сизінінер, чон чахсы, оолғым амды улуғ ўгредігліг кізі, улуғлаңар, аал-туғаным, палам амды ўгретчіл!

Ічезінің пу тадылығ ырах сағызын Казан Устинович, ир пол парғанда ла, сискен. Анда ла азылған ағаа хай-

ран ипчинің чўреенде сыыспин чўрген хара чобаа, анда ла толдыра синінең синеен ол іе кизінің прай чуртазын, палазына пир салған хынызын. Ічезінің ўреенін сағысха кирзе, Кыштымовтың чўрее амғаа теере хомзыныста сyster түзедір. Диплом алып алып, нан килгенде, ічезі олох хараа көблче тоозыл парған. Көксине, тізең, Қазанның хызыл книжкачаан чаба тут салтыр...

Прай пу ниме соонаң полған. Че ол тустарда, кічігде, оолағас кўннең кўнге піліндіре, киртіндіре чоохтаан чоохтың синінде өскен: палам, сағаа хайди даа ўгретчилерге ўгреніп аларға кирек, анаң піс прайзына көзіт пирербіс... Че оолах чалғыс поэин пілінчең, аның харындас-туңмалары чоғына тың ачырғанчаң. Аннаңар пірее пала-пархаа пай семьяда орайға теере, тус сизинмин, ойнап салза, пала табызы истілбес, кўлкі-хатхы чайылбас ибінзер нанарға әрістіг полчаң. Сымзырых турада аны ічезі ле сағып одырчаң.

Чыллар иртізіп турғаннар. Қазанах, Хастам аалдағы пасталығ класстарны тоос салып, райондағы ортымах школада ўгрен сыххан. Че ибіне тартынып, интернаттаң нинче хати хазып парыбысчаң. Ічезі, тізең, кўстеніп, айландырып алчаң. Хайран ічезі, поэи даа най ачырған чўрчең палазынаң чарылысчатханына, че пір дее хати «ибде хал, тоғын» тібеен. Аның чахаан сўстері амғаа теере хулахта истілчеткен осхас: «Ўгреніп аларға кирек, палам, хайди даа ўгреніп аларға»... Мал азырап, аннаң-мыннаң чыынып алған ахчачаан чалғыс оолғына, анзы институтта ўгренчеткенде, суна пирчен. Чинт оол ічезінің пар кўзін, хазиин аның ўгредине салчатханын маңат сизінчеткен, арса, аннаңар даа чўреенде ічезіне чахсы алынчаң. Че іди дее полза, тынағ тустарда Қазан ибзер айлан килзе, аны чылдаң чылға минзіне сиип парған сымзырых удурлачаң паза ічезі чалғысхан на сағып одырчаң.

Таң, аннаңар ба, пос алынча чуртап сыхханда, улуг семьялығ чуртирға сағыс пик тут сыххан. Пу ырах сағызын пірееде, кизідең чазырып, чоллап сыхса, хараанда көрінчен: мына ол оолларынаң хада аал аралы палыхтап парир, иңілерінде хармахтары чайхалып одырча, хызычаа, тізең, кірлес чуупча, хамаачаанаң хара сазын ондайлап, пабазына, чылығ көріп, тіпче: «чыс азааң, пабаң...».

Амды, тізең, пу чўреенде уялан парған сағыстары

пір ле күнде, хар чіли, хайыл пардылар. Ідіс ле чіли, оодыл парған саңай, пір дее ізеніс халдырбин. Хайын-мас истіг турада хара харахтыг хызычаа, чайхалбас оолларының иңнілерінде хармахтар! Толбас хачаннаң сығара көңнін чылытчаң сағыстар...

Ол аар хараада Қазан Устинович көп нимеденер сағынған. Алай, Онисті тастап, пасха ипчі ал көрерге бе? Пу хара сағыс, тырғахтыг аң чіли, чүреен тырбап сыхханда, Қазан хахап парған. А Онис? Чарир ба Онисті тастап чөрібізерге? Хайди чуртир ол чалғызаан? Алаах парбас па ипчізі андағ чобаға? Төлін көрбес хайран ипчізін сах андох аяп парған. Чох, чүзі чох ол хачан даа полбаан. Паза полбас. Ырыстыг пастагы хонығын позының холынаң сайбабас, уялан парған чуртын ээн халдырбас!

Иртенінде, Онистің пыроланыстыг көрізінең хыйдып, Қазан Устинович школазар маңзыри чөре халған. Итсе-де, амды ол аның чалғыс ла арачыланчаң чирі полған, анда хатабох тапхан ол чідірген амырын, анда айланған ир кізее позы позына киртініс «Школаа мин кирексім» тіп сағыс көңнін көместең амыратхан.

Ана ол сыынаң Қыштымов тоғызынзар ирте кил турарға көнік парған. Пеер дее, Салбыхсар, килгенде, көбізі хайхап турчаңнар аның пу ондайына, че соонаң хайбин сыхханнар.

Қазан хынчаң тыңнирға школаның иртенгі амырын, пу чүрек тибіредістіг сахсынысты: мына амох өтіг тазылап сығар тасхархы ізік, анаң кемнің-де халбыр хаалағлары иртенгі сымзырыхты усхурыбызар. Паза ла сиссең, школа, улуғ ідіс ле чіли, істі-түбінде хайнап, солбырап, өтіг табыстыг тулғорға тоой пол парар.

Пуун, тізең, ідөк. Прайзынаң ирте килген устағчы маңзырабин тоғынчаң кабинетін азып алған. Стол кистінзер иртіп, календарында кичеегі күнні хызырыбысхан. Пуун он төртінчі март. Олаңай ла күн. Чачында пазыл парған: «партийнай чыылыг, райком».

Чох, пір дее кізі аны пыролабас пу чыылыға азынада тимнеен сөстері үчүн. Іди идерге кирек. Систерге кирек сии палғалған пағны. Пуунөк систерге. Хайди даа систерге. Чидер! Чидер! Тоспас-парбас толандай осхас Оркан Петровичті тосхыр көрерге пуун, тохтадарға кирек минін, устағчы кізінің адын кізі чооғына кирерін. Ахсыңа суғлух суғам, арғаңа изер артарбын.

Андағ сағыстарға пызып одырча чылтыраң стол кис-

тінде одыр салған Кыштымов. Сағыстары, суғ ағынынча инчеткен киме чілі, табырах чүгүрчеткен...

Чонда тидірлер, ығырос изер хулағына тыс пирбес. Пу сөстер Саражаковтаңар. Итсе-де, тынаға читіре тоғыныбызарға ағаа ўс ле чыл халған, ол, тізен, амғаа теере тымыл полбинча, кізі киреене кірізерге кўс. Хайди ол пір дее піл полбинча — школада чалғыс устағчы — минмін, Оркон нимес. Көп тее иртпеен, ікі ле чыл иртіп парды, хайди аны устағдаң сығара сазыбысханнар. Анзы хайдағ-да хазна ахказын хоратхан паза аалча изірік субарап чөрген үчүн. Ниме сағынған тузында ол? Ырах көр полбинчатханы іле. Хайхирға даа киліспинче андағ устағчының холындағы ўгредіг кирее майың парчатханына.

Иди чоохтап пирген Саражаковтаңар наа килген школаның директорына партия райкомының хачызы Шалгинов арғыс. Оркон Петровичті облонодаң килген комиссия тоғыстаң суурыбысханын ағаа олох чоохтап пирген. Пу сөстер киртіністіг пілдір парғаннар, аннаңар Қазан Устинович пасхаларынаң паза пір дее ниме сурағлабыныбысхан, сыбыхтас чөрерге хынмас кізі ол. Райкомдағылар пол парған нимені маңат пілче полбастар ба за? Артых-пузух чоох таа чох прай ниме пілдістіг. Че амды, хаңан ол, маңаттап кўстеніп, школаны азахха турғызып алғанда, дисциплина киреен ондайлап салғанда, пу тыс пілбес Оркон тыыбысхан хустың ханаттарын ўзе кизерге сағыс тутча одыр. Өнетін сағаан осхас — ікі нидиле пазынаң аның сынағ школазын көрерге прай Хызылчар крайынаң чыылыс килер чон, а ол, тізен, иң не нандырығлыг туста прай нимені сайбап парыбызарға кўстенче одыр... Чох, чох! Қиліспес! Пирбеспін! Сайбағчыны тохтадарбын! Андағ чітіг сағыстарға өртенчеткен Қазан ачырғанғанына кинетін пар кўзінең стол наағынча тазылат пар килген — анзында кичеегі педсовет пыролығ.

ОН ІКІНЧІ ПАСТАҒ

Кичеегі педсовет! Аны сағысха киргендөк, Қазан Устинович, тура хонып, кабинетінче аар-пеер хаалап сыххан. Чўреене сыспинчеткен өкпезі, тасчатхан часхы суғ чілі, хайнап ўлчеткен.

О, хайди азынада поэна килістіре тимнеп алған Оркон Петрович чыылығда сөс тутчаң ўгретчілерні, —

ырҗахтана сағынчатхан Казан. — Хайди чоохтан сыханнар амҗаа теере тоғырланмас ўгретчілері.

Хыныхсыбин, тоғырланза даа, чыылыҗдағы хатыҗ чоохтар хулаана сах піди истілчеткеннер паза ўгретчілернің омалары, пірсі пірсін алыстырып, хараанда турчатхан.

Иң пастап Кристина Ивановна Мамышева — химия ўгретчізі, чоох алып алған:

— Көріп-көріп, сизінчем, паза тапсабин чөрерге чарабас! Көнізінең, харахтаң харахха чоохтазарға кирек піске — пістің школада уғаа хорғыстыҗ кирек: саблаға сых парып, піс ўгренчілерібісті көрбинчебіс. Чахсаа ўгретчебіс пе палаларны, хайзыларына, хомай даа нандырыҗ ўчўн «ўс» турғыс пирчебіс. Министерстводаң килген халғанчы сыныхтаҗлыҗ тоғысты даа алза, класстың чарымы задачаны пөк полбаан. Че хайди за, сын киректі районда піл салзалар, хомай саҗба сыхпас па за... Аннаңар даа, директорның чараднинаң, пөк полбаан ўгренчілерні хатабох чыып алып, туюххан сизіндірібіскебіс... Амды чалтырама толдырылған тоғыстарны районзар ызарға уядыстыҗ нимес ноза, пір дее «ікі» чоғыл! Ана хайди сан пирістіҗ пічіктерде ўгренчілернің пілізі көзіділче! Ана хайди итчебіс піс! Анзын, тізең, прайзы сизінче, көрче, че көнізінең чоохтирға тидінминче. Че піс ле харахтыҗ нимеспіс, олғаннар ідөк харах-хулахтыҗ... Сабланарға харазып, палаларны ардатчабыс, хомайға ўгретчебіс.

Сынох анзы, сағынча Казан Устинович. Минің пыром парох — сынап таа, албас полғам тоғысха пу наа математика ўгретчізін, че іди киліс парған, чайғызын кинетін көп чыл тоғын салған Степанида Федоровна саназыбысхан. Кинетін дее тирге чарабас, киліспинчеткебіс анынаң. Минің ондайымнаң полбаанда, хатыҗ арах тудыбысханда, тискей полбас па за... Хылыхтанып, тутпаам мин аны, парзын. Че орнына кізі таппинчатханда, таллабин даа Алексей Айдоловичті алып аларға киліс парған. Анзы минің пыром — андаҗ ўгретчіні албас полғам...

Че итсе-де, Алексей Айдолович ус холлыҗ, анзына хычам тудыбысхан. Чылда школаны даа чазирында көп полысхан, стендтер хоостаан. Пу наада паза пір стендті ағаа хоостаттырғам, анзы сыныхтаҗлыҗ тоғыстың алнында полған. Че чылхазы чохта кем пыролыҗ? Ыгретчі кізее прай ние идерге маңнанарға кирек: хоос-

тирға даа, сыныхтағлығ тоғысха даа тимнирге. Ікінчилес чоғыл, пу киректе математик позы пыролығ! Пүүнөк хатығлирбын мин аны, мыннаң мындар пілзін тоғызын. Харын, сыныхтағ тоғысты хатап идерге маңнанғабыс, ол полбаза, районда уятха маңаттап кірерчкіпіс. Алексей Айдолович, тізең, анзын даа пілінмин, алғыстир орнына пурдай чөрче, сизігі чох.. Ағаа хоза, чурт ла сурча, уяды чох. Пастап кабинетінні ондайлап ал, соонаң чурт кіле, андағ нимес пе зе? Полбас сағаа чурт, ирееленіп чүгүр чөр пу тылаас үчүн, анзы сағаа минің хатығланызымнан даа артых полар.

Андағ өс сағызына Казан Устиновичтің чүрее сала амырап парған. Улуғ тынып, ол столының кистіне одырып алған. Че кичее полған нима ағаа тыс пирбинчеткен, ал-алынча үгретчилернің чоохтары сағызында, чалын чіли, чалыннап хоостал турча.

Мына Антонина Манзаровна — орыс тілінің үгретчизи, харахтары аның хази көрче.

— Мин чоохтирға сағынчам: чарабас іди азындыра пу килер чыылыға тимненерге, махтаға харазып, үгредіг киреен ундирға. Піс ам прай күзібісті музейға, выставкаларға, стендтерге, азых уроктарға саларбыс, а хайди үгредіг кирее?

Аның суриина директор піди нандыр пирген:

— Сабланыс үчүн прай нима итчең, күс аябин, пирдее нименең санаспин, аалчыларны чалтырама удурлирға кирек.

Итсе-де, Антонина Манзаровна — анзы пілдістіг, аны чөптирінде Саражаков сидіксінмеен полар, анзы мынзының холында чибіргіче чыл тоғын салған ноза, Орконның сөзінең не полар. Антонина Манзаровна — анзы пілдістіг — пир чөптіглер.

Че Тачеева! Настаа Семеновна! Аның сөстерін сағысха киргендөк, директор, ачырған парып, салааларынаң тырсыладыбысхан. О, тұлғу Оркон, анзын даа чөптеп аларға маңнанған! Хайди табырах ол аны, наа кізіні, позының саринзар тартып алған, ідіргегі тутчатханын даа пілінмин, сағынчатхан Казан. Тачеева үс чыл мының алнында пеер килген, че андарох хыйғамзырапча. Итсе-де, аның ноо кирее сағысырап чөрерге килер-полар чыылығданар? Тоғызы даа аның улуғ нимес — краеведческой музей осхас нима чазап саларға. Идері дее анда көп ле: аалча аар-пеер чүгүрглеп кил, алындағы ідіс-хамысты, кип-азахты, иб ара-

зында тудынчаң нимелерні, тапхлап киліп, сын музейдегі чили хысхлап, салглап сал, а чыылыг соонда, тізең, ундубин, ээлеріне нимелерін таратхлап сал. Сидік полған ма ікі нидиле аразында ит саларға? Полызыға ікі класс пирілген. Настаа Семеновна, пір дее тоғырланмас кізі, алында нимее дее нымзанзан, сөстең сыхпин толдырчаң полған. Кем үгреткен тоғыр тапсирға? Ол, Саражаков! Амды прай пілдістіг Саражаковтың кірліг кирегестері — андаг сағысха, чіксеен чили, Казан Устинович иңілерінең сілігінібіскен, хулаана, тізең, пазох Настаа Семеновнаның сөстері истілчеткен.

— Музей полза, уғаа маңат поларчых. Че нимее мындаг маңзырас? Піс ідөк тее пу сурығнаң теес парчабыс, чыған нимебіс, көмес тее полза, парох, күннің хозылып одырча. Аал чуртагчылары сыйлаан нимелер: тербен, абдыралар, алғай, типсі, чүген. А сірер, Казан Устинович, музей иттірчезер. Че чахсы тадар ибнің пулиин оолғычахтар істеніс урогында ит саларлар, че аннаң пасха нимелерні хайдаң аларбыс: поғо, ызырға, сигедек, идектіг тон... Анзын, поэзыбыс хольнаң итпеенде, уучаларзар кілеп чөрерге килізер. Че чахсы, піс ит саларбыс музейні, көзіт пирербіс аны аалчыларға. Че палалар пілерлер ноза, оларның харасханнары пір ле күнге. Нимее хаңыртарға поэзыбысты, палаларыбысты даа. Анзы хаңыртыс ноза, харах көзіне хаңыртыс! Пу ікі нидиле аразында ит салар ниме нимес. Школада пістің поэзыбыстың тілег группазы пар, олғаннар чирібістің историязын пілерге харасчалар. Пу наада областьтагы наука тилітчең институттаң ученайлар килер, оларнаң тоғазарбыс... Итсе-де, пістің олғаннарның піреезі хачан полза историктер, археологтар, этнографтар полар.

— Ундубанар Настаа Семеновна, — үзібіскен аның ұр парыбысхан чооғын устагчы, — пүүн піс полар археологтардаңар нимес, піс ам полар улуг чыылыгданар чоох апарчабыс!

— Ам килер чыылыг — пір ле күнге, а пістің үгренчїлерїбіске прай чуртасха, — нандырған ағаа география үгретчїзі Иван Варламович. — Пістің олғаннарға постары чыған, постары тапхан нимелерні көзїдерге тузалыг поларчых. Ноо чахсызы оларға, ікі-үс күн аразында алаң азып, уучалардаң кїленїп алған нименї көзїдерге. Иди піс чоңыбыстың сын пайынаң таныстыр полбаспыс, аның төлдең төлге халчатхан пай культуразының сілиин олғаннарға ас полбаспыс.

Ол туста, хол көдіріп, сөс алған Оркон Петрович.

— Пір дее нимені маңзытта идерге кирек чоғыл. Аалчыларны олаңай ла удурлирбыс. Кирек пе пу чораа көзідіг, ундар тимненіс? Килер аалчылар олох үгретчилер, көріп аларға кирек оларға, өбнінде, хайдағ палғалыста үгредіг школазынаң музыка, хоос паза спорт школалары, хайди апарылча пу тоғыс. Оларға постары хараанаң көріп аларға кирек, піліп аларға, хайди тоғындырчаң пу улуғ тербенні.

«Че, тілбіре, тілбіре, тілбірөске сыдасхайбын, — сағынчатхан аны тыстанып истіпчеткен Кыштымов, — че тілбіреені — пір, иткені — пасха. Минің көңнімнен полбазанар, сірерге хатығ арах килізер. Ұлғу минің холымда, позам даа поэбаан»...

Че Оркон Петровичтің тыбысхан үні аның чазыт сағыстарын үзібіскен, амды аның сөстері Кыштымовтың хулаана, тастар чіли, аар тазылап турған осхас:

— Ачырғастығ даа полза, че көнізінен чоохтирға сағынчам — школаның устағчызы хай пірее сурығларда иртіре парча. Ікінчі чылы үгретчилер хараа-күнөрте тынағ чох тоғынчалар. Анзы, пір саринаң, чахсы, че пасха саринаң, уроктың конспегін маңзырабин, ибіре сағынып, тимнирге тус халбинча. Аннаңар даа, арса, үгретчилернің пілістері тирең нимес. Аннаңар ортымах «үзічектер» тоолапча, палалар үгредіге тың на хараспинчалар. Че нимеден пасталча? Нандырығ пір ле — саблаға тартынчабыс, махтаттырарға хынчабыс. Ағаа хоза, прай чирде суулидырлар: «сайбағ» олғаннар пісте чоғыл. А ноға чоғыл? Прайзы пілче, оларны иркін дее алтатпинчабыс. Хайди за, махтағ піске пастағы орында.

Паза ниме чоохтирға сағынчам? Я, чүрекке чатпаан үгретчилернен анымчохтас турарға — ол оңның ниме бе? Сала ла пос сағызыңнаң тоғын сыхсан, сах андох хомайға саналча. Устағчының көннінең полбазан — тоғыстаң санас, орнына пасха кізі таап аларлар. Көріңер, коллективтең хайдағ күстіг үгретчилер парыбыхан: математик Степанида Федоровна — пу школада чибіргі пис чыл тоғын салған, Максим Эдуардович — райоңда иң не артых химик, географ Арап Арапович Қапсаргин — олғаннарны тайғача ниделелеп ал чөрчен. Чоохтирға кирек, пу үгретчилер тоғыстарына саңай пирін салған кізілер, че хыртыстанысха урунып, саназыбысханнар.

«Чох, хайди иртінче пу кізі», өртенген чіли, сағын

салған Казан Устинович, анаң, паза тыстан полбин, тура хонған:

— Чидер тілге пызарға!

Орконны чабыра пазарға тіең ниме таппин, пір саңай оозын чайыбысхан.

— Пастых пол полбаста нимее хыйғамзырхирға!

...Чочыныстығ сымзырых турыбысхан. Пол парған нимедең оңарылғанча, нинче-де секунда иртіп парған. Я, Оркон Петрович устағдаң ағырығ чўрее учўн парыбысханын прайзы пілчеткен, че анзын кизідең чазырчатханын сизініп, пірдеезі тылаас итпеен. Че чонда облоно сығарыбысхан тіп чоох тарап парғанына ачырғанып, пос алынча ла сағысырачаннар. Амды, тізең, Кыштымовтың сөстері! Прайзы Кыштымовтың ала сады чох түрбеңнееніне хаһап парған.

Кинетін, сымзырых сайбап, пір саңай прайзы чалыңни түскен.

— Чарабас іди!

— Алаах пардыңар ба?

— Пілбинчезер — тібеңер!..

— Улгўңер чоғыл андағ!

Казан Устинович саңай таңнап парған: ниме пол парды? Хайдағ хорғыстығ ниме чоохтабысты ол? Анын хараанда хыртыс, соох көрістер, хулаанда — тыртыстығ табыстар.

— Э-э, мына за ниме! — сизік хапхан кинетін Казан, — Оркон ол ал-алынча кизілерні ле нимес, прай коллективті миннең тоғыр турғызып алтыр.

Пу хорғыстығ сизікке аның тілі дес тарт парған. Кинетін прай кўзін чідір салған чіли, көөлче, табыс чох одырыбысхан. О! Хайда полған аның хараа! А ол, тізең, прай пар кўзін, пілізін, позын тоғызына пир турған, узупчатса даа, түзінде дее пу сынахты ибір турған. Амды, тізең, алғыс орнына мына хайдағ хыртыс!

Ол туста, тізең, Орконның сырайы, хайдағ-да ағырсымына тыстанчатхан чіли, сала пілдіре чыырыл парған. Че ағырсынызына сыданып, ол ўзібіскен чоогын аннаң андар узаратхан:

— Че іди дее полза, чоогымны тоозарға... Мында пўўн көп тузалығ ниме чоохталды... Оларны нимее салбин иртерге чарабас! Прай пу ниме тикке ле чоохталбаан, чўректе хайнаан ниме. Көнізінең, харахтаң хараха чоохталды. Аннаңар сірер, Казан Устинович, школа директоры, пўўнгі чыылығ соонаң коллективтің чоогы-

наң тоғысты ондайлабазар, мин, пу школаның коммунисттері хачызы, прай киректі партия райкомына чирем.

Андада, чарынаң сых парған хазыр суғ чили, өкпеленип, Казан педсоветтең сығара хонған. Коридорча, ух чили, хыылап иртіп, кабинетінзер кире хонған. Ізік, аның соонча тазылап халып, хатабох азыл парған. Пар-чох күзінең ізік тудазын тазыли тартхан, ізік пиктел парған. Көзенек сүлейкесі сығдыри халған. Андада хуурга тарт парған сырайлығ кізі нымзах одырчыхха напли түскен. Пазын одырчыхтың пиліне ойда салып, хараан нуубысхан, ирнілері хыймырапчатхан: пір, ікі, үс... он... хырых!

Сан санааны чүреен сала амыратхан. Тітірескені сала иртіп сыххан. Казан, сухсап парған на чили, улуг оортамнаң тамкы тартып сыххан, ойбазы иптiг тiгiлген станына, полдағы кибіске тоолап халған. Анаң ол позын пір дее нимеденер сағынмин одыраарға күстесен. Пүктегі нымзах отты сағысха киргенде, күйчеткен чүресе көместең син сыххан.

Че, амды пірее ниме идерге дее чарир. Чидер! Паза иди сыдап полбас. Амды прай пол парған именең поэзының адынаң адирға кирек. Ағаа хоза, прай пу киректі тохтадарға. Кем пу школаның чалғыс устаф-пастығы? Итсе-де, кем пу коллективтің үчүн, прай школаның тоғызы үчүн, прай эксперимент үчүн нандырча? Ол, ол ла, Казан Устинович Кыштымов, пу школаның директоры. Аннаңар ниме-де идерге кирек... Че ниме? Ниме?

Казан Устинович, тура хонып, кабинетінче аар-песер пастыр сыххан. Он минут пазынаң аның салаалары, телефонның ах терпечесен чүгүртіп, партия райкомының саннарын толдыра толғабысхан... че телефон пос полбаан. Көмес сағып алып, ол пазох сығдырат көрген, анаң пазох... Ур дее полбаанда, кем-де тігі пазындағы телефонны холына алған.

— Мағаа Шалгинов кирек, Алексей Егорович. А, Алексей Егорович... Изеннер. Салбыхтағы школадаң сығдыратчалар. Мин, Кыштымов... Я, я, я. Гаврил Гаврилович, мин сірерзер мына хайдағ сурыныснаң...

Телефонны салып, ол үр хыймыранмин одырган. Аның хулаана пасхысча түсчеткен чонның пазыды, сууласханы истіл турған... Казан, сиргектеніп, піреезі, тохладып, кір килерін сағыпчатхан — алай завуч, алай

организатор... Че халғанчы хаалағлар сым пола халды, тастындағы ізік тышли парды. Ам на ол поэзияны чалғыс поэты халған, коллективтең ортах хала парған, өтіре сизін салған. Пу сағыс аның идінче соох ойлатхан.

— Чалғызаан на халдым ма?

Аның на үлгүзі хоостыра тоғынчаңнар. Аның үлгүзінең көп нима пөгілчең — школаның поэтик ады даа, холдаң холға чөрчең Хызыл Знамя даа, анда, иргі орында. А мында чи, пу районда... Нёбс ол идёк Хызыл Знамя холға кир полбас? Кир полбас? Чох, чох, кирип ала-ам! Хайди даа кирип алам! Икі ле чыл аразына! Край чылиин — иң не киліскек нима пу сағысты толдырарға. Ол ам поэзияны көзидер, аның ады прай областьта ла нимес, че крайда даа истілер. Че амды пу нима толар үчүн пір «нимечекті» идібізгерге кирек...

Андағ өрт сағыстарға тыстан полбин, ол кабинетінде чапчаң пас чөр сыххан. Анаң мойнындағы галстугын систібізіп, пиик тыныбысхан. Че, амды кирек идерінен не! Степан Каноевичтің сөзінен хай піреезін тырғах пазынаң чалбайта пазыбызарға тус читті. Сағын көрзе, райкомның ікінчі хачызына сығдыратханы орта. Ол партия бюросының теестегі нимес чылиин таңдох иртірібізгерге чыхығ пирген. Бюроның чылиинда Оркон Петровичті сым ит саларлар. Хайди даа сым ит саларға киректер.

Кем-де ізік тохладыбысхан. Кем полчаң, таңнап парған Казан, прайзы наныбысхан ноза.

— Мағаа маң чоғыл, маң чох, маң чох! — ноға-да үнін чідіріп, сыбыран сыххан Кыштым, кирчеткен Оркон Петровичті көр салып. Орконның көні көрізіне урунғанда ла, үні нанызып, хысхыра түскен:

— Мағаа маң чоғыл тіпчем! Ман чоғыл! — анаң ілгістегі кибиң хаап алған.

ОН ҮЗІНЧІ ПАСТАҒ

Переменадаң айланып, Оркон история кабинетін чайли көрібіскен: хачаннаң хараа көнік парған стендтер, чылтыраң шкафтар, нымзах от көк көзецелер. Анаң сағын салған: че, сағам обществоведениеде толдырған тоғыстарны иирде сыныхтир. Итсе-де, ам даа сыныхтабызарға чарир, амды аның уроктар аразында «көзенек», че ноға-да идері килбинчеткен, майых пар-

ған. Ағырча. Тасхар сығып, соох танға пастыр пар килерге, арса, сала ниик полар. Айланза, халғанчы урогын иртірібізер. Аның ам даа урок 8 «А» класста... Хайди-да аар көнннн кізее көзітпин, иртіріп аларға кирек.

Оркон Петрович чииттең, ағырығларданаң чоох парза, хынмачаң. Позының ағыринаңар уламох хынмачаң чоохтирға. Ипчізіне дее. Чүрее иртпин сыстап сыхса, ол ағырин чалғызаан иртіріп алчаң, ибдегілернің пірдеезіне чаратпачаң узучаң туразар им-чөппең кірерге. Чалғыс ічезіне ле чаратчаң ізіг чей ағыл пирерге, төзеенде анынаң хости табыс-тубус чох одыарға. Алай пазына соох суғнаң өллеен чызынчах сал пирерге. Ічезі хыринда одырчатса, ние-ноо сурағлабас, чылығ көрізі көнннн амыратча. Майра чіли, оох-аах түспес, артых ние-ноо сурбас. Ічезі олаңай ла одырчадар, хайдағ-да хорғыстығ ние пол парған чіли, таңнабас. Майых пардың, тічең ол, тынанып ал.

Я, кирип парған ічезінің кўлин аниңаң артых полған. Ол поэы пір ле ниедең хорыхчаң: кўзі чох, хол-азаа пос тўс парып, төзеенде чалбайта чат салғанын кізі ле көрбезін.

Өөнінде, Оркон Майраа чудапчатханын көзідерге хынмачаң. Ир кізее ипчізінің алнында хол-азаа пос тўс парғанын көзідерге чарабас. Итсе-де, хайди хынчаң ол арығда, пірсе ачых чирде, кізі көрбезе, хынғанын, хучахтап алып, көөлче ибіріп, айлахтандыарға алай, мискелеп парзалар, ниик ипчісеп хаап алып, суғ кизі-рерге.

— Хайдағзың син... Кўстігің! — паарсах чўреен аза, ізіг тыныста сыбырачаң хараағы сымзырыхта хынғаны, аның алғыстапчатхан чылығ аялары ірінің иңілерін көөлче сыйбачаң. Анзы оларның иң аарлығ тузы полчаң.

Че кинетін кўзі чох, ағырығ төзекте чалбайта чат салған! О! Прай ир көнннн тіріге тоғырланчаң кўзі хорапчатханына, чўреен-ханын кимірчеткен ағырина пірінмеске ле харазып, пар кўсеп харбазарға кўс-теңчеткен. Майра ла сизінмезін. Андағ сағысырасха пастырып, Оркон ипчізіне чўресіндегі ағырин улғаады-бысханынаңар, имненердеңер, ағаа хоза, үгретчі тоғызын тохтадардаңар пір сөс тес сығарбаан. Че сизіктіг ічезі прай пу сағыстарны, суға көрчеткен чіли, сисчеткен. Кізілернің сурығларына хыйға нандырығ пир турчаң: «Тынанып аларға кирек ағаа».

Аннаңар аның ағыриннаңар кізі дее пілбечен. Кө-
мес ағырсымнапча, хайди идерзің, кізі тимір нимес
ноза, — тіңен іңезі. Че хачан школаның пүдірин тоо-
зылчатханда, Оркон Петрович улуғ сағысыраста чөр-
ген. Пілін салған: устағ тоғызына күзі читтес, улуғ
школада тоғынарға хазых кирек. Позы позын хаңырт-
пин, тоғынчаң ондайын синеп-синеп, ол райононын
пастығынзар улуғ сурыныснаң айланған: орныма кізі
табарға кирек. Че Константин Каматович пыросынып
нандырған:

Хара талайзар пар кил, Петрович. Тынан кил. Че
орныча кізі чоғыл. Пілдің ме, чоғыл! Чидіспинче дирек-
торлар пасха даа школаларда. Тигірден, пит, албассын
оларны. Сісерні пір дее институт тимнебинче, чуртас
өскірче сісерні... Че синің адыңа алтанчаң кізі уламох
табылбас. Синің адыңааң хылыхтығ полар, пик поза
кирек. Че сині чалаң чүгүртерге үгредерге кирек чоғыл.

Оркон көнізінен, пір дее ниме чазырбин, ағырин
ас пирген. Хазним чоғыл, теен ол, устағчы тоғызын
көдір полбаспын.

— Че-е, — тацнап парған Константин Каматович, —
сын полар ба? Хазинчааң синің, искем, ам даа пик,
ағырарға хына чоғылзың... Алай... пірее... пасха ниме?

Халғанчы сөстерні сөөде теен, анаң Орконның ха-
раана орта көрібіскен.

— Ниме... пасха ниме? — чачырацни түскен Оркон.

— А мына... — көөлче нандырған тігізі, анаң маң-
зырабин чачыннар аразынаң пір пічік суна пирген.

— Хығыр, — теен ол. Позы, тізен, көзенексер пастыр
киліп, ниме-де тасхар харахсын сыххан.

«...Піс Салбыхтағы ортымах школаның үгретчілері
сісернің хайиннарны мындағ киректерге айландыарға
сағынчабыс... удаа тоғыстаң парыбызадыр... ибінде
төзекте чададыр, пахпырлап, уятпин, чонны хаңыртарға
күстенче... араға ісметкен күннерде іңезі ибінзер кізі
позытпинча, тынанча тіпче. Кирі кізее уядыстығ полбас
па за — оолғын кізі изірік көр салбазын... Че анзы агаа
асхынах полча полар: школаның директоры саңай пой-
ли тудынча: чон аразында изірік чөредір. Пірсінде,
иленнеп, чадап ла ибіне теере чидіп алған. Че ибінің
хыринда, изірин улуғдаң, хумға аңдарыл парған, ибде-
гілер холтыхтана сиденіне киргеннер. Агаа хоза, ол
позы араға ізеечілерні араға ізерге күстеп алча. Ікі чыл
мының алнында ол поэының төреен күніне орта улуғ

улуг кўлет иткен, ол кўлетке коллективтегі чонны прайзын хыгырып алған... Анда ўгретчилерге арағаны пойли ізірткен... Че анзы даа ағаа асхынах пїлдірген: ікінчі кўнінде ол прай чонны арығзар кўлет сабарға хыгырган»...

Кۆксїне ікі хати пычах сазыбысхан осхас. Ахсын азынып, тынызып тудыбызабас, Оркон чїке ле, хыймырабин турыбысхан... Пічин, хычырап ала, полға тўс парған. Тура анын хараанда илбецни тўскен, көцїн пулғап, аар хусхум тамаанда турыбысхан... Чох! Чох-чох! Пар кўзінең поэын тудынып, Оркон Петрович улуг тыныбысхан. Пір тыныс, ікі тыныс... Пір, ікі... Сизіктеніп, чўреендегі пычахты тибїретпин... Паза пїр тыныс, ікі тыныс... Сала нинк. Амды көөлче одырыбызарға чарир. Ицнїлерін пос салып... Че... Амды аннаң андар пїчинн хыгыр көрерге кирек. Ол көөлче мөкейїбїскен, полдағы кибїстен чачынны алып алған.

...«Іди ибде нахпырлап чат килген соонда, директорның сырайы порамзых, пыросынғаны іле... Че хайдағ «аарласта» ол андағ киректер соонда ўгретчилернїң алнында, аал чонының хараанда? Аннаңар пїс, ўгретчилер, турғысчабыс сірернїң алныңарда сурығ: чарир ба апарарға андағ кїзее устағ тоғызын? Пістїң арабыста пу тоғысты апарчаң артых таа кїзі табыларчых»...

Пічікте хол салғаны таныс нимес. Че нїме-де таныс пїлдірче сөстерде: «пойли тудынча», «хайншарны тартарға», «турғысчабыс сурығ». Кемнең искен ол пу сөстернї? Кемнең, хачан, хайда?

Кїстінең көөлче Константин Каматович пастыр килген. Аның ағар парған сырайын көр салып, теен:

— М-да, най ла өріністіг нїме нїмес — хоп пічік... Че іди дее полза, кем-де аны пас салған. Пір айча чатча столымда. Кїртінмеем. Кїзее дее көзітпеем. Че поэың сизін, чох идїбізрге дее чаратпаам. Мына... синї сағаам. Сағаа көзідерге пїрее ондай сағыпчатхам. Амды, тізең, көнізінең чоохтазаң, хайди оннапчазың пу хо... хоп пічікті?

Орконның тілі ахсында, вата чїли, пат парған. Чадап ла, кўстеніп, ол аар сөстернї сығарған:

— Чаада олаңай ла, анда пїлдістіг, кем — ыырты, кем — наңчы, пости... Тузында суна пирген соох суғ көксіндегі ізіг көйїстіг сала амыратхан.

— Че өрт чох тўдўн ысталбинча, Оркон? — хази көрген районо пастығы. Аның харахтары соох көрген-

нер. Андаг аның изі чох көрізіне мынзы чапсып парған. Иди дее поладыр ноза чуртаста: хачан-да хада узучаннар олар Константиннең нараларда, 48 чылда, Ағбандагы үгретчилер тимнечен ікі чыллыг институтта үгретчеткенде, хачан-да хадох чиит постары чөрченер олар паркча — арса, пірее чахсы хысха урун парарлар. Хачан-да ікөлеңе киліскен хончых школаларда устагчы тоғызын пастирға... Итсе-де, олар удур-төдір чахсы пілісчелер, удаа чірче чей дее ізіп одыарға килісчен, шахмат таа көп хати ойнирға киліскен. Че кинетін — пу соох көріс... Че таңнаба, Оркон. Ундуба, ол синін пастиң, син, тізең, аның холындазың. Син поэңның школаңның үчүн нандырыг тутчазың, ол, тізең, прай райоңдагы школалар үчүн. Ағаа хоза, ундуба, киліскенөк Константинге арағаа пастырған үчүн устагчыларны тоғыстан сууарға. Кирдек сағысха, он чыл мының алнында Хубачардаң Кускунаков суурылған, үс чыл мының алнында — Канчалов. Амды, тізең, ол синнең дее сууарға үлгүліг. Тус кизіні алыстырча. Ағаа хоза, сууарға көні, пірдең пірге.

— Че, төреен күнінде пілдістіг... Че пу? — иди тіп, Константин салаазынаң «изірік чөредір» сөстерге сасхан.

— Ниме тирзің мынзына?

— Мынзы... мынзы полған, — көөлче асхан пырозын Оркон, — субботада тура тойынаң париғам. Бахтараевтердең. Олар мині күснең хығыр парыбысханнар, парбасха пір дее чарабас полған. Мин оларға совхозтан чурт ал пирерге полыс пиргем.

— Че, андаг ползын. А аннаң андар? — районо пастыгының харахтары «иленнеп, чадап ла ибіне читкен» сөстерге хазал парған.

Оркон Петрович тапсабинчатхан. Позы сағынчатхан: пырозын аспаза — чойланыбызар, че ас пирзе — ағыриниң уядыстыг чабал сарин ас пирер. Хайди полчаң? Ол сағызына, кичее полған чіли, ирткен күнни кирчеткен. Ибінзер чит париғанда, кинетін чүреенең хомай пол парған: Бахтараевтерде ізібіскен ікі ирет араға поэңның чабал тоғызын ит салған. Көксіндегі чачыстыг сыстасха «ох» ла теен, хараанда харасхы даа полза, ікі тураның сиденін чадап иртізіп алған. Узінчі палисадниктің устыг ағазактарың хапхланып, хай пар күзінең тіреніп, поэңның чуртынзар чагдапчатхан. Хат парған азахтарың, күстеніп, аар көдірчеткен. Хаалағ,

паза пір хаалағ, хаалағ паза пір хаалағ... Че кинетін хараана тўс парған харасхы օрт осхас сизік тօрйткен: амох кўзім халбас, амох аңдарыл парам. Че пик пўдістіг иренні азах ўстўнде аннаң даа хорғыстығ сағыс тутчатхан: хайди ол позы кўстіг ирен, тасхархы хумға, пілбеске тўзіп, напли тўзер! Ол сағыс хайхастығ полған: прайзы піл салар аның ағыринуаңар, хайзын ол амғаа теере манаттап чазырған. Че больницаа апарыбысса-лар? О, уят! Іскен араға чи, чыстанар чоғыл ба за... Аннаңар ол, халғанчы кўзінең тудынып, хап-харасхыда, пазындағы кўўлбек кўлеезінде аар хаалағларын уза-ратчатхан. Сиденіне теере он метрче чир ағаа пір дее тоозылбас чіли пілдірчеткен...

Паза ла пілінзе, Оркон тօзеенде чатча. Ниик чайғы маймахтары ах простыняда хумынаоох чатча. Харнына теере аза сискен кօгенее օл... Соонаң на ол Майраның кічицек, че кўстіг холларын охсанған. Аның кічицек, че кўстіг холлары чалтанмин, туртухпин, чўрек массажын тузында ит пиргеннер...

Че хайди прай пол парған нимені пілдістіг чоохтап пирерге Константинге? Я, ол іскен, че изірік полбаан. Я, ол, илеңнеп пастырчатхан, че іскеніне нимес. Пір-деезі тапсабинчатхан. Тыстанчатхан Константин Кама-тович кибиң мархазын толғапчатхан: нандырин са-ғыпча. Че мына оларның кօрістері учурас парды: сур-чатхан — Константиини, ачых-чарых, пыро чох — Орконни.

— Мин изірік полбаам. Мин ағырығ полғам, — пик ўннең нандырған нандырығчы, — че тутчах ікі ирет ара-ға ўчўн пол парған.

Хайди ниик тыныбысхан районо устағчызы. Аның харахтары чылығ кօрчеткеннер.

— Мал! Мал! — чоохтанған ол, анаң кірліг хоптығ пічікті хаап алып, чиркеніп, сағамох чырта-чырта тар-тыбысхан.

Че оларның пірдеезі ол туста сизінминчеткен — пу кўзўрир кўгўрттің пастағы ла тыбызы полған. Кўгўрт, тізең, позын ўр дее сағыттырбаан...

ОН ТӨРТІНЧІ ПАСТАҒ

Ол аар кўн, хайзы аның чуртазын тулғи парыбысхан, пастағы апрельде пол парған. Иртеннең прайзының кօңіні ачых-чарых, пасталчатхан часхының ондайынан

полған. Чалахай сустар чирні чылытчатхан, тигір дее час көгінең турчатхан — арыда чууп салған осхас. Ағас салааларының пұрчүктері нымзах аяларын азарға тимде, киинің чуғынның чызы кізі чүреен ачитчатхан. Иртеннең Оркон Петрович кабинетінде одырчатхан, че часхының тадинна көннi пос полчатхан. Ол поэзияның столы кистінде никк сағыстығ одырчатхан. Чыыл парған пічіктерін дее үзүрге маңзырабинчатхан. Сағызы тоғысха айланминчатхан. Ол туста саңның өтіг табызы истілген. Сағамох класстарның ізіктері азыла түскен, палаларның суулас-табыстығ ағын суу сидензер чайыла халған. Ұғренчілернің өрчіліг табыстары аза турчатхан көзенегес өтіре кабинетта маңатап истілчеткен:

— Опа-опа, Америка, Европа, — никк сегірістееннер көзенек алнында, пағыцах ойнап, хызыцахтар.

Ир палалар, тыстанминаң, хачанох школаның сиденінде футбол теепчеткеннер.

— Лок, Лёка! Тут, и-их! — хулах тундыра, мечігін теепчедіп, хысхырчатхан чылыңнос кибін хумда підеп салған оолғыцах. Че тепкен мечігі «аутсар» көні нып-лаан.

— Ахсың аспа! — хысхырған арғызына оолах.

Оларны көр турған директор кинетін кідіреде хатхыр сыххан. Ястра, сағын салған ол, ам даа кічичек, че андарох «ахсың аспа». Иди пос алынча хатхырып алып, ол тохтап парған. Хоосхачахтың тырғағынаң тырбаан чіли, аның көннiн ачыстығ сағыс тибіреткен: поэзия олған туста андағох тастанмас полған ноза — «хазых», лапта ойыннарда.

Ол туста кем-де ізік тохладыбысхан:

— Хығырғазар ба? — сурған, ізини азып, физик. Ол аның оолғы полған, Антон Орконович. Хайди идерзің, андағ ондай. Школада олар ады-солаларынаң адасчаннар: Оркон Петрович, Мария Ивановна, сірер...

— Чох? — таңнап парған Антон. Анаң, кічиг пала чіли, пурнынаң тартыныбысхан.

— Э, ойнапчалар одыр... От айналар, амох мин оларны... — маңзыри ізік кистінде чіт парған.

А, мына хайдағ кирек: пүүн пастағы апрель — киртінме кізес, — күлініп, ам на сизін салған пабазы.

Анаң, ұғретчілернің хормачы ойынын сис салып, паза хаңыртарларын чидікпин сағып сыххан. Сынап таа, үр дее полбаан, кір килген физкультура ұғретчізі,

институт соонаң наа ла килген чиит ипчи — ізік кистінде уятха хызар парған сырайы чіт парған, аның соонаң сарын үгретчізі пахлаан, анаң чиит хореограф.

— От айналар, улуғларны иит теңминчелер, — оолғының сөстерінең чылығ сағын салған чонынаңар устағчы. Одырчыхтаң турып, үгретчілер пөлиннзер пас-тырған — хайди пол пардылар анда?

Че директор тынанчаң тураның иркінін алтаандох, сах андох хатхы-күлкі нызыри түскен. Хатхырғаннар прайзы: кем хаңыртхан, кем хаңырттырған. Прайзынаң хада кідіреде хатхырған позы директор. Кем-де сумказында тасхартын ағылған килкім тас таап алған, кем-де спортзалдаң ағылған күс сыначаң аар тимірлерні. От айналар! От хайдағлар! Піреезі сумказында пірее таңнастығ ние таап алза, пазох суулас — хатхырыс турча. Тарынарға чарабас, пастағы апрель ноза. Чох, пір дее кізі чабал тылаас истілерін пілбеен. Че полар ниее — поларға. Мына пазох сыңырапча саң, урокка хығырча. Ол туста сиденнің хыринда тура түскен райкомның «бобигі». Машинадаң үзөлең сыххан: партия райкомының ікінчі хачызы, районо устағчызы паза пір таныс ниее кізі (соонаң танысханда, партия обкомынаң полтыр). Аалчыларны директор арығ сағыснаң удурлаан. Прайзына хол сунып, изеннескен, наа кізінең танысхан, кабинетінзер иртірген. Итсе-де, аалчылар удаа кил сыхханнар: наа школаның пүдірин тоозылча ноза, тоғысчөптес көп. Изеннескен соонаң сурығлар — хазинңар, көңніңер, тоғызыңар хайди парча — полған. Хачан прайзы ипти одырғлап алғанда, иб ээзі килгеннернің чоохтарын тыңнап аларға тимде полған. Че ол туста Константин Каматовичтің пыросынчатхан көрізін көр тапхан. Тірізі чоохтаан осхас: пыром таста, турыс полбаам... Ачырғастығ сизініс көңнін тулғи пасхан. Оркон кинетін прай ниемені сизін салған.

...Ол аар күннең пеер амды үс чылча иртіп парған. Пүүн он төртінчі март. Чарым ай пазынаң пазох пастағы апрель чиде түзер. Че амды, тізең, үгретчілернің пірдеезінің сағызына даа кірбес ол күнде пірее хормачы ойын ойнирға, ачых-чарых көңніліг хаңалчирға. Қазан Устиновичтең хорыхчалар.

Анзы килгенде, үгретчілернің чуртазы саңай алыс парғаны пілдірче. Амды көп саннығ коллектив үс хадыллығ улуғ школада кабинеттерче тарап парған, пірееде үгретчілер удур-төдір ікі-үс күнче көріспинчелер:

маң чох. Че педсоветте алай хайдаг пасха чыылыгда учурас парзалар, изеннезіп, маңзыри часыларына көрчелер. Орайлат саларынаң хорыхчалар...

Көрілген часта халғанчы кизиниң соонаң чабыл парча изик, анаң сүмненіс чох пасталыбысча чыылыг. Дисциплина амды угаа хатыг, анзы — Казан Устиновичтин холы. Итсе, Оркон поэның тузында андаг дисциплинаны тургыс полбаан. Тургыс полбаан? Орта сөс нимес. Че, Казан чили, үгретчилерни иди хатыг тутпачаң. Хатыгластар даа, приказтар даа полчаң, че улуг ла пыро үчүн. Сылтаг чох тогысха сыхпаан үчүн алай пирее үгретиг иирни хомай тимнеен үчүн. Че андаг нимелер пирее-пирее ле полчаң. Амды икинчилебин чоохтирға чарир: үгретчилерниң паза устагчының аразында, пүүнги чили, өтпес-кириспес соох стене турбачаң. Оларның хайзы даа сидик тустарда директорзар улуг-кичиг сурынысчаң кирчен. Ипчилер «амзабызарға» өстиг ирлеринен чоохтас көрерге сурынчаңнар, иреннер — тыхтаг алай от киреенен полыс пирерге. Че хайдаг хатхы-күлкиде иртирченнер олар, чыл тоозылчатса, «хазых күнин». Майның халғанчы күнинде чыылысчаңнар. Оркон амды күлиніснен сагысха киредир ГТО нормазын толдырчатханын, мында чадап ла чүгүрче чоон, аар пазыстыг химия үгретчизи Кристина Кимовна. Кизидең халбасха күстенеп, ол алнында чүгүр париган ипчилерге өзелистиг табысчаң хысхырча:

— Хы-ызычахтар! Сагыңар мині, магаа чалгызаан чүгүрерге уядыстыг...

Азах-меетте, тизең, харныларын тудынып, талғанча хатхырысча чон. Хамаанаң тирин чысхлап, прайзынаң хада кидирепче хызыл чипке хайди полза чидип алған Кимовна.

Че нинче өриниң ағылчаң оларға футбол ойынының күс сынастыг марыглары. Поэның чоон пүдизинең чаапча ипчилерниң изигин Кристина Кимовна, мына ол харбазының иң не изиг тузында, төрт салаазын ахсына сугып алып, кинетин сыгыр сыхча... Хатхы-күлкес пос түске иреннерниң азахтары, ипчилер, тизең, сизиктиг чон, ол туста, мечикти пылап алып, «ыырчының» изигинзер күзүри халчалар...

Амды «хазых күнин» чох идибискеннер.

...Изи чох сагысха даа кирерге ол күнни: ол аар ачырганыс миизине сиип парған осхас. Чонда тидирлер: суғының сын күзи соолбаанда нимес, че тиреңинде. Ана ол

сугның тиреңінде, түбінде, сиилчеткен ағыны сығар чирінең ырах тулғи апарыбысхан. Суг алтында чазыр-чатхан аар чилеге-төкпестерге урундыра, толғалып, сөртеен айланчых суг Орконны. Хоп пічіктер партияның райкомынзар даа, обкомынзар даа ызылған полтыр. Че хачан аар сымзырыхта школаның устағчызы ол пічіктерні хығыр сыхханда, ағаа улам на прай ниме пілдістіг полибысхан. Амды арағаа хоза хазна ахчазын поэна алча тіп пыролааннар. Олох хол, олох сөстер: «пойли тудынча», «артых таа кізі пар»... Амды ол пазох, районо устағчызының кабинетіндегі чили, сағысха кирерге харасчатхан — кемнең искен пу сөстерні? Минзінде, ундулчатхан сарынның көө чили, ниме-де сағысха кіріп, чіт парчатхан. Хармах чили, көрзең, тартхлапча осхас, че анзы сугның салғахталғаны ла.

Школаның коммунисттерін кабинетсер хығыртып сыхханнар. Пірердең. Олар, тізең, читөлең, анынаң хада.

Ниме полғандыр анзы? Коммунисттернең көні чоохтазы? Алай сиберли апарған істезіг? Хоп пічікті хығырғаннары улуғ таңнаста. Сурығлығ харахтарын устағчызына көдірчелер. Че аның хатығ көрізіне урун парып, піреезі чідірін парча, піреезі хызар парча, піреезі ідөк көні, харах харахха көрче. Коммунисттер полған-полбаан нимені көнізінең чоохтап пиргеннер: я, анзы поладыр, директор пірееде күнөрте ибде тынанадыр. Тимір нимес ноза. Че пахпырлап чатчатханы сын нимес. Оркон Петрович араға іспинче. Че ол ідөк удаа школада орай нирге теерс тоғынадыр, кирек полза, поэна аябинча. Я, анзы сын: директор үгретчилернең хада арығда удаа тынанадыр, че кізілернің наахтары арағаа нимес, ойынға хызарча.

Хазна ахчазын? Чох, хазна ахчазын Оркон Петрович поэна хачан даа албас. Аал хонии тоғыстарында тоғынып алған «комсомолецтер чыындызына» школаа чылтыраң чардылар алылған. Класстардағы тасхактар наачылалғаннар. Хазнаа пирген тимір-тис ахчазынаңар улуғ вожатай чахсы пілче. Хазна ахчазын? Чо-ох, директор хазна ахчазын хачан даа поэна албас! Улуғ хоос кибіс? Алты чўске тур парған кибісті Саражаковтар пуўл хысхызын садып алғаннар... Че хайдағ палгалыста садып алған кибіс паза хазна ахчазы?

— Хайдағ хара хоп! — чачыранни түскен Кристина Кимовна. Кем пасхан пу пічікті? Оркон Петрович —

араға ізечі нимес! Оғыр даа нимес! Піс аны маңат піл-
чебіс, ах сағыстығ кізі.

Оркон амғаа теере позының аар көңнін ундубаан. Ағаа пілдірчеткен: военкоматтағы имчілер комиссия алнында турчатхан охсас. Хуба чалаас. Имчілер, тізең, идің-сөөгің синеп-сынап көрчелер: армияа парарға чарапчазың ма, чох па? Че хайди даа уятсаң, ондайны пір дее алыстыр полбассың: комиссия — ол комиссия. Че имчілер комиссиязынаң тиңнестіріг сынға төйі полған. Прай документтерні сыныхтааны сынох полған. Чылтыраң чардыларың садып алған төлег чачынарын кирексеенөктер.

Ахтанчатханынаң уядып, Оркон Петрович садып алған нименің «хара чолларын» чаза ас пирген: школаның директоры мебельнай фабриканың пастинаң удур-төдір тузалығ чөптес пічікке киргеннер: чылтыраң устүліг чибіргі пис пилен стол аларға. Фабрика столларны итпезін. Піс, тізең, пилен столлар орнына чардылар апарарбыс. Чидіспинчеткен үс чүс салковайны директор районның бухгалтериязында туюххан кілеп алған. Мына счеттар. Полған на салковай санда.

Алексей Егорович Шалгиновнаң, партия райкомының ікінчі хачызынаң, Оркон Петрович чохсы таныс полбаан. Ол районда наа кізі полған, пастағы ла чыл тоғынча. Че аны мындағылар табырах хайынчатхан кізі тіп икеннер. Аның тоғызына школа киректерін сыныхтиры кірчеткен. Өөнінде, Шалгинов орта итче: хоп пічіктерні үзүрерге кирегөк. Че пу пічік райононың істінең сығара «хаалирын» паза Константин Каматович хопты чырта тартып салған үчүн пыролаттыарын кем пілген.

Аалчыларың ачых-чарых көңнінең удурлаан Оркон Петрович ол күнде, че аар сағыснаң үдескен. Переменада пазох үгретчілер пөлиинзер кірерге киліскен, че амды пірдеезі хормачыланмаан, табыс-тубус чох сымзырых турчатханнар. Алай ниме-де сизінчелер бе? Хайзы тетрадътарны сыныхтирға чапсыныбысхан, хайзы журналда хазынча, хайзы...

Сыстасчатхан чүреене хачанох сыданчатхан Оркон туразында пиктенібіскен. Имін тілінің алтына сал салып, хыймырабин үр одырған. Мына ол уядыстығ, тайлых сағыс, хайзы кізілернің ап-арығ чүрсен харалтарға харасча. Чігленіс кізінің чүрсене кірчетсе, чіг

сағыс, оғыр чіли, көөлчө киредір. Че кір парза, сызырып таа, арыт полбассын. Кізінің хараана ноға-да орта көр полбинибысчазын. Че поэцны кўстеп, орта даа көр-четсең, чўреендегі чіг сағыстар тыс пирбинчелер. Кем? Кемге кирек полған ол кірліг хоп? Кемнің чўреенең сыххан хара сағыс? Че өөнінде, ниме үчўн?

Кем? Пилдістіг, ол кізі пастыхтың киректеріне ча-ғын. Чарды киреенің улы-пазын ікі-ўс ле кізі пілген. Паза сейфте тимір-тис ахказы чатчатханын идөк артых кізі пілбеен. Ол ахчаны пўдўнінең директор поэының үлгўзінең Сельсоветтің бухгалтериязында алып алған. Анзы чарадылбачаң ниме. Че ахчаны Оркон кирексіп алған: районның магазинінде пионерлер барабаны орта пол парған. Че улуғ вожатай, ікінчі кўніндөк оларны сўрізіп парған кізі, нандыра хуруғ хол айланған:

— Райондағы школа алып алтыр. Комсомол райко-мы даа полыс полбаан. Теснер — пастап оларға, соонаң — піске. Райондағыларға иргі, тизік барабан тудынарға уядыстығ ноза. Аннаңар оларға пирібіскен-нер.

Иди пу ахча хорадылбин халған. Пір ай пазынаң кирексесен ниме магазинге пазох кіреріне ізеніп, дирек-тор ол ахчаны сейфха сал салған. Че аринча пу наада ла чинт Артуев ирепчілер, інек садып алчаң ахча чи-діспин, кізілердең өдіске кілеп сыхханнарында, Оркон пу ахчадаң полыс пирген. Чииттер өдізін тузында пи-рерлеріне киртінген, че аалчылар килген кўнге тимір-тис ахказы, пўдўнінең сейфте чадар ниме, орнында чох полған.

Иди киліс парған. Амды кирек хатығ полар, амды бухгалтерия тоғынчыларын даа, директорны даа ха-тығлирлар. Ол кўннең сығара ўгретчілернің көңні ки-нетін алыс парған. Хомай чоох — ағын суғ ла осхас, табырах ойлапча. Прайзы сыбыраста, ікінчілесте. Амғаа теере ынағ коллектив, идіс чіли, оодыл парған осхас. Чігленістіг көрістер кізінің көңнін тўзірчеткен: кем пас-хан?

Че, ўр дее полбаанда, наа тылаас истіле тўскен: об-лонодаң ўгредіг паза воспитание киреен прай саринаң сыныхтирга комиссия килче...

Оркон Петрович, аар сағыстарға пастырып, ўрөк одыр салған. Ноға-да пўун хачанох ирткен кўннер, кичее полған чіли, азырылбин харахта турчатхан. Ха-раазын уйғу пирбеен аар сағыстар, урокты урок тібин,

тынағны тынағ тібин, көңні-чүреен тулғи иртчелер. Кізіні хара сағыс ла иреелидір, че мин ноға иреелен-чем, сағын салған улуғ частығ үгретчі.

Че сах андох сілігінібізіп паза хыр сазын маңзыри тарабызып (іди ол иң не пөгіністіг туста идедір), Оркон өтіре сизін салған: поэңнаң тис полбассың. Чарат салған: көнізінең, харахтаң харахха Қазан Устиновичнең чоохтас көрерге кирек. Че ол пу сағысха прай поэңның істі-көңнінең амғаа теере тоғырланған, пілген: пу сағыс вулкан чіли чирні тузына ла читіре ізіткен. Амды, тізең, пыс парып, тастына үўлерге тимде.

Уўлчең тузы читті, істіне сыыспинча. Аннаңар тоғырланар күзі чоғыл... Оркон, хатабох сазын тарабызып, класстаң сығыбысхан. Амды аның уроктар аразында «көзенеңк». Школада сымзырых, ап-амыр, урок-тар парча.

ОН ПИЗИҢЧИ ПАСТАҒ

Оркон Петрович коридорча ағырин пастыр парифан, Қазан Устиновичнең чоохтазары пір дее килбинчеткен. Че ол пілінчеткен: чоохтазарға хайди даа кирек. Пу чоохтазығны хыя ит полбассың, хайди хыя ит полбас часхы тығынын. Хайдағ пілдістіг амды Орконға: пазох тохлат көрерге кирек чабых ізікті, оларның аразында халғанчы күннерде туюх стене турчатхан осхас, удур-төдір піліспинчелер.

Че пастағы чылда пасха полған. Хайди олар тоғасханнар школада? Итсе-де, удур-төдір олар хачанох пілісчелер, пірее он пис чылча, удаа областыағы чылығларда, ус-піліс көдірчең курстарда учурас парарға килісчен. Че олар пір дее чағын кіріспееннер, олаңай даа чылығ көріс, ынағлас төрібеен пу ікі кізінің аразында. Анзы полғанының на поэңның хыллинаңар полар. Қазан чон аразына кіріспечең кізі, чол даа чөрчетсе, ноға-да кізее хозылбачаң. Ағаа хоза, городсар килзе, туғаны пар даа полза, ноға-да гостиницада хончаң. Кізі хайди, туғанын аарлап, ааллап кірбес? Оркон, тізең, Ағбанзар чиде түссөк, тайыларынаң тоғазарға харасчаң.

Наа директор тоғызын август айда пастаан. Отыс августта, наа школаны асчатханда, пудірниң табырахтаң табырах тоозыбысхан управлениенің пастығы кибір-

ли тимірден урылған аар клүсті Казан Устиновичке пирген. Орконға нимес, хайзынаң ікі чылның аразында прай пүдіріг сурығларын пөгерге киліскен.

Духовой оркестр, чахаяхтар, алғыстас сөстері, ая сабыстары... Оркон, үлүкүнге өрініп, үгретчилернің аразында табыс-тубус чох турчатхан. Мына чит килді анча үр сағаан күн, ол ағаа, өскіріп, азырап алған палазына чіли, прай чүреенең өрінче. Мына ол — сіліг тура, мына ол — чапсыстығ сағыс толғаны. Ах хаядаң төзеен пасхыстарча школа ізиннзер иртіпчелер, үлүкүнні сизініп, тымылыбысхан үгретчилер. Олар пүүн ах көгенектіг, ах фартуктығлар, хызыл галстуктары танычахха чалбырап парча. Олғаннарның соонаң иртіпчелер іепабалар, үгретчилер. Сырайлары өрініске сусталча. Чідірінібізерге дее үр нимес: кічишек ығырапчатхан ағас поллығ тура, соонаң пу үс хадыллығ, аллығ, чарых, ах хаядаң төзеен хайхастығ школа. Улам хайхастығ фойеде ах хаядаң чазаан колонналар, ибіре-сибіре көріс стене хасты туу хазалған көріндестерге урунча. Пос сынынча поэцны көріндесте көріп ал... Узун, аллығ коридорлар, чарых класстар, наа оборудование... Чапсыс, таңнас. Аннаңар кичее прай пүүнгі күннің иртері азынада чоохталғлап парған даа полза, үлүкүн хайынызы хай пірее планнарны сайбабох салған. Итсе, ол чох поладыр ба. Палаларны даа наа класстарда орыннарынча одыртхлап, тызары оой полбаан, оларға прай нима чапсых, прай пулуңнарны көріп аларға кирек, спортзалдаң мастерскойға теере пахлап көр килерге. Угретчилер экскурсия оңдайынаң чыылған чонны наа туранаң таныстырарға апарчатханда, өткін палаларның хай пірсі анда-мында көрінглеп парчатхан.

Орконға директор тоғызынаң суурчатханын чыл тоозылчатханда, майдох, чоохтааннар. А ол, тізең, анзына тимде дее полза, нога-да ачырғанган. Анзы ачырғас таа нимес, че нима-де чідір салғанға төбй полған, чүрее, ээн тура чіли, яңылан халған. Ағаа хоза, көп чыл наа школаның пүдіриниңең айғасчатхан Оркон Петровичті тоғызын читіре итпеені прее-леен. Пар-чох күзінең чүгүрчеткен атты, тохтадып, кинетін тоғыр тартыбысханға төбй. Анзы, пір саринаң, андағ. Че пасха саринаң, амды чүрсене нник полыбызар, сағынған ол туста Саражаков. Пит, ол поэ сурынған пу тоғыстан поэдарға. Амды пос. Амды Хара талайзар даа чөр килерге чарир, курорттың им-томын

сынирға, ырах чирде тынан килерге. Сынап таа, алай Майранан хада Хара талайзар пар килчең ме? Андаҥ сагысты олар хачанох тутчалар. Че сынында парарға киліспин не парчаң, пірее ниме харыҥ ла пол парчаң. Чиитте палалар кічіг полған, соонаң чарым чайғаа теере узы көдірчең курстар, анаң школаның істі-көрімін ондайлиры, соонаң — от сабар тус чит килчең... Ирепчілерге чыл сай маң чох ла полчаң, туғаннарча ааллап пар килердең пасха, ырах чирге сых полбачаңнар. Итседе, Оркон от сабарға уғаа күс полған, туғаннарзар даа килзе, ікинчі күніндөк, помыс ондайынаң чылызып алып, хатхы-күлкіде килкім чирдегі одын табырах саап салчаңнар. Майыхханға пилін-хольң тадылыҥ систасча, че чүрееңні кресен тоғызы паза чирнің чагыны өріндірче. Тыыда тартылчатхан ит-чан тамырлары поэының пр күзін піліндірче, андаҥ тустарда Майраның ізіг көрістери аны өріндірчең.

Ол ирткен чайғыда Саражаков ирепчілер пазох хайдар-псер чол сых полбааннар. Пүдірігчілер тоғыстарын улуҥ маңзытта итчеткен дее полза, школанын паза чонның ползыин чох сидік килізерчік. Улуҥ класстарда үгренчеткен палаларның санынаң пүдіріг отрядтары пүт парғаннар, пионерлер дее олардаң халбаан, сөп-сапты арыҥлачаң бригадалар көбөк сіренген наа турада. Тоғыстар хызында парчатхан, үзінчі хадылында көзенек-ізік турғысхлаанча, пастагызында ол туста хазартхлап, чууп пастапчатханнар.

Иртен сай сигіс часта школаның алнында чирге хазап салған тимірче хызыл флаг көдірілчең, өтіг табыстыҥ пионерлер пырғызы тоғыс пасталчатханынаңар искірчеткен. Олғаннарның сіренчеткенің, хайдаҥ даа кірліг тоғысты аарсынмин итчеткенің көре, Оркон Петрович өрінчеткен: школаның өби эелери өсче, артыххатап мөкейерге эрінминчелер. Наа пүдірігзер райондағы пастыхтар удаа кил пар турчаң, нимеде көр турчаңнар, саначаңнар, синечецнер. Че прайзынаң удаа совхозтың директоры Степан Каноевич полчаң. Олар изеннесецнер, чоох аразында тамкы тартчаңнар. Степан Каноевич, хараан хыза көрібізіп, сынағли-сынағли аңдычаң школа туразынзар. Ізіг күннерде аның терпек тас пазы тирге чылтырап турчаң. Аппаңар ол төөле пазын, сырайын, мойнын хол пладынаң чыс турчаң.

Совхозтың директоры школа киректеріне маңаттап сагысырапчатханы іле. Степан Каноевичтің сагызы

орта — школа совхозха пилен тогысчы холлар пир турар.

— Палалар — ол ам даа чіг материал, — тізең ол, — че үс-пис чыл иртібіссе, олар механизаторлар, інек сағачаннар, чабаннар пол парарлар. Ам, тізең, улуғ чон кўзінең тоғынарға килісче. Че совхозты наа алызығлар сағыпча, мыннаң мындар көзідігліг хоних турғызарға харазарбыс...

— Че сыдирлар ба ол аал-хонин тоғыстарына пістің үгрөнчїлерїбіс? — сурған Оркон. — Оларны өнетін тим-нирге кирек ноза.

— О! Маңат сурығ, — нандырған пірсі. — Андаг сурығ көңніме кірче, анзы ырах алнынзар көрчеткенін көзітче. Пу сурығ, тізең, амгы тустың өөн сурин. Че пістің совхозха килістіре аны сағам обкомда пөкчелер.

Анзы сын полған. Олох кўскўзін районның өөн аалында тоғыс-үгрөдігліг комбинат азыл парған. Мында інек сағачаннарның, хыра тоғысчыларының, кип-азах тікченнернің, садығчыларның үгрөднн пасталған, улуғ класстарның олғаннары көңніне кірчеткен профессияа тимнен сыхханнар.

Итсе-де, ол чайғызын аның тынаг тузы полғанох. Позының орнына кізі халғыс салып, директор амыр тынанып аларчых. Агаа хоза, прайзы пілген: наа устағчы килер. Че чайғының чалахай кўннері ізіг сағысырапта ирткен. Наа кізі килбесинен килбиннечеткен, че школаның пүдіриннен маңзырға кирек полған. Оркон, тынаға сыххан даа полза, сыдап полбаан: пазох устағ киреен пик холға алған. Пазох, чол сығып, пүдірігні маңзыттығ апарардаңар алдан таа чөрерге киліскен. Алғыс іче-пабаларның комитедіне — аалдағы чонны тибіреткен үчүн: пірсі кўн улызыға имчїлер килче, пазаа кўн — контора алай ба пала сады... Август пасталғаннаң сығара пүдіріг тоғыстары нң хызында парчатхан. Амды наа школаның істінде кізілер иртеннең орайға теере хайынысчатхан, хайди-за, сентябрьға хайди даа маңнаарға кирек. Совхозта, тізең, хой хырығары тоозылчатхан, от сабылчатхан паза чазыларда ас кизері наа ла пасталчатхан тус полған. Че іди дее полза, совхоз школаның чалбах сиденін чайлирға, сөп-сап сығарарға ікі машина пирген. Сөп сығарардаңар олох Степан Канович сағысыраан, школаны табырах тимге сығарып аларға тыстанминчатханы іле. Удаа кил парчаң ідөк партия райкомының хачызы Алексей Его-

рович Шалгинов. Степан Каноевичнең нимеденер-де ўр чоохтасчаннар, чөптесченнер, олар чииттең ынағлар. Удаа ааллазып чөрісченнер. Совхоз директорының туразы хырында Шалгиновтың хара «Волгазын» удаа көрерге килісчөң.

Пірсінде Оркон Петрович Шалгиновтың көнізінен сурыбысхан:

— Наа кізі ноға килбинче? Угредіг чылы пасталарға чөр, минің дее ондайым ікінчілестіг...

Тігілері удур-төдір табырах көрізібіскеннер. Оларның хысха көрістері сизіктіг учурас парғаны чарыда чоохтапчатхан: пу сурығ оларны идөк сағысыратча. Че Степан Каноевич, көңнін аспин, табырах нандырған:

— Килер, килер... Тузы читсе, килер наа директор.

Сынап таа, аның соонаң ўр дее сағирға киліспеен. Пірсі күн школаның хырында, тозын пырладып, ниик машина турыбысхан. Машинадаң Степан Каноевичтен хада пөзік сынның ир кізі сых килген. Оркон аны чахсы таныпчатхан: ол Казан Устинович Кыштымов полтыр. Наа устағчы килгенін Оркон Петрович олох туста сизін салған. Анзы Кыштымовтың тудынған ондайынан пілдірчеткен: ол ізестіг хаалап парчатхан, сиргек харахтары чөрізінде прай нимені синдіре көр париганнар. Көрізі «көрсендек, көрендек» теен осхас.

Оркон Петровичсер пастыр килгенде, сөрөн изеннезіп, аннаңар сах андох ундут салған осхас. Степан Каноевичнең не чоохтасча, аннаң на сурағлапча пүдіріг киреенеңер.

Аар чүректіг чөрген ол күнде Саражаков. Кізіні улуғлап пілбинчеткен устағчы аның көңніне кірбеен, че поэының хыныхсыбаанын Оркон Петрович пірдеезіне көзітпеен. Школаның устағ киректерін холдаң холға пирері ўр полбаан: документтер, печать, чыл планнары, аймах-пасха чачыннар... Че хайди пир поларзың пасха кізее школаа саңай пир салған чүрееңні. Коллективтің істі-ондайын, кибірлерін, чидіг-читпестерні сурағлирға наа директорға маң чох полған полар. Алай кирексібеен?

— Сигіс класстың школаны устирға парарчыхсың ма? — пыросынып сурған районда Константин Кама-тович.

Че Оркон кизе сапхан:

— Тамырларым минің пу чирде. Иргі ағас наа чирде тамырлан полбас.

Прай пу алызыглар соонаң Оркон аяпчатхан көріс-терге урун сыххан. Мині аяпчалар устағдаң суурыбыс-хан үчүн, сағын чөрчең позы. Че хайди идерзің, пит чоохтап пирбессің чонға — хазим хомайдаңар суры-нызымны толдырғаннар тіп. Ағаа хоза, чазырчатхан ағыримны хайди ас пирем?

Че аалдағы чон Оркон Петровичтең ідөк улуғлап изеннесчен. Палаларның даа көңні алыспаан, ідөк олаңай даа сөзін, үгредини дее маңат исченнер.

Аалның иң кирі чуртағчызы, Мукут аға, ідөк анынаң чуртастың түбі-пайынаңар хыйға чоохтазығ апарарға хынчаң. Хайдар-пеер тың на маңзырабинчатса, үгретчі кізі, тербен тазы чіли, ағар парған апсағастың хыринда сиден тастындағы төкпесте одырып алчаң. Одырып алып, маңзырабин, тамкызын сығар килчең.

Мукут ағаның чазын аалдағылар пірдеезі орта піл-бинчеткен. Тіченнер, пу апсах ирткен векте төреен, амды ундудыл таа парған тустар, хаңаң хорғыс пілбес оғырлар тасхыллар кизіре алтай паза тыва пілігчілер-ге чახсы төллiг чылғы өөрлерні сүріп парыбысчаңнар, хаңаң тайға пазында, чыс чирінде, көйтiк орыс садыг-чылар, чох-чоос аңчыларны хаңыртып, ікі-үс хати ниик паазына аң теерілерін ходыр парыбысчалар.

Мукут аға алындағы чуртасты пу харахнаң көрген кізі. Аның көзіне ол оғырларның хайзы, чылғы тудып, Салбыс чазыда чурт салған, аның көзіне пу чирде, пайларны чох идіп, Совет үлгүзі турғызылған, колхоз пүткен, наа хонх салылған. Амды, тізең, аның хараан-да наа школаның пүдірини. Итсе-де, апсах позы даа чазын пілбинче полар, сан-пічікке үгренмеен кізі. Че ікінчі чүс чазын алтааны сын полар. Прай Хакас чирі-не улуғ чазынаң сабланған кізізер имчілер дее, газета тоғынчылары даа удаа кил парчаң. Часхызын позох осхастарнаң ол телевизорға суурынған.

— Таста тамкыңны, — чөп пирген пірсінде Оркон Петровичке Мукут аға, — чүрееңе аар ноза. Нимее артых чүрексінерге? Чуртаста амыр тудынчаң, өкпелен-мечен, полған-полбаан нимее тарыхпин чөрчең... Арағаа төгінмин, тамкы тартпин — мин чіли. Мин пу оохчаң нимені пу син дее чыстабаам, көр, палаларымның палаларының палаларын көріп алдым.

Олар іди чоох-чаахнаң удаа одырчаңнар апсахтың сибер хазартылған турачаа хыринда, часхызын тура-чахтың көзенектері нымырттың чахаяаана көрінмечен

дее. Мукут аға ырах ойлапчатхан чолы-чуртын амды апсаанаң өкіс халған палазының палазынаң чуртапчатхан. Анзы даа читон чазын хачанох ас парған, че ам даа азахха чітіг Авдот инейек. Иб аразында хайынарға күс полза даа, оларзар удаа пионерлер кил парчаңнар, тура чууп, одың чарып, сиден сыбырып парыбысчаңнар. Пірееде, тізең, алындағы чуртастаңар истер көңілерін тосхыр полбас тимуровецтер, Мукут ағаны ибіріп, чап-сых чоохтарны ұр тыңнап одырчаңнар.

Оркон Петрович олардаң ырах парбаан. Хынадыр апсахты истіп одырарға. Иди анынаң чоохтасчатса, төбле пастағызын на чіли, иртіпчеткен тустың сырына хайхидыр: ах көміскелері, ах сағалы, ах сазы.

— Мына син дее хачанох хырал пардың, — пірсінде чоохтаан ағаа апсах. — Тидірбін хайза, чүрееңнең орта тузаланарға кирек...

Я, Мукут ағаның чооғы сын. Чүрееңнең орта тузаланарға кирек. Че Оркон позын хайраллап чөрбеен, тоғызы аның андағ, ис-тыс чох. Ұгретчі тоғызы. Чуртазы даа андағ.

...Амды, тізең, ол, анзын пілінзе дее, пу сидік чоохтазыға позы парча. Директорның туразының ізігі алынында ол пазох сазын ипти тарағлаан, анаң ізіксер чапчаң тохлатхан.

ОН АЛТЫНЧЫ ПАСГАҒ

Қазан Устинович кір килген кізее удур тура хонмаан. — Че, ирт, — тіс аразынча сөстерін сүген чіли, теен.

Прай көрізі аның сурчатхан осхас: нимее килгезің? Че іди хыныхсыбин удурлаан даа полза, Оркон Петрович хыя пастыраынаң тудын халған. Анаң нымзах одырчыхты узун столдаң оортах турғызып, тура ээзінең чіке ле одырыбысхан: салаалары тітірепчеткен.

Я, пу холлар хачан-да саап пар килгеннер хортых Старковтың наағын. Че кем полған Старков? Совет чаачызы. Чаа тоозылғанча ол пасхаларынаң хости ырычынаң тоғыр күрескен. Че, итсе-де, аның хортыгында Орконның, аның командирінің, пырозы парох, көңі пыро даа полбаза, че пар. Ноға ол пастағызынаң сығара чиит оолның чойын, аның ниик хылынызын тузында хабынмаан, ноға ол, артых пілістіг, пик чүректіг кізі, тузында тохтатпаан чіг сағызын? Ноға ұгретпеен ол,

пабазы оолгын чіли, турыстыг ал чөрерге совет чаачының пөзік адын?

Амды, тізең, чатпасчых чаа трибуналы чарадиннаң аттыр салған Старков саблаға сых парғаң Сандомир алтында. Хан төгілістіг чаа аны Чир-суубысты сатхан-нарнаң тиңнестір салған. Я, чаада пу сурығлар олаңай пөгілче: мынзы ырычы, мынзы пісти, мынзы хортых.

Че амды? Аның алнында пик хылыхтыг, хыйға кізі одырчатхан. Паза хазна пирген кирекке прай поэын салча. Ұр ниместең не наа школаны холға алған, амды аның істі-тасты харах көөретче, ағаа хоза, күннің дсе улуғ аалчыларны ааллатча: көрзең, областыаң чыыл парғаң математика ўгретчілерін алай Моол чірінең килген аймахчыларны алай ба райоңда тоғынчатхан арғыстарны. Аның даа ўчўй коллективтің тоғызын пөзік синде тударға пик поза кирек, андағ пик поза полча Казан Устинович.

Че прай пу ондайда хайдағ-да іле сыхпас, чарыдыл-бас ние пар. Я, ўгретчілер күстеніп-сіреніп тоғынчалар, прай постарын олғаннарға пірінчелер, че хайди-да өрініс-хыныс чох. Я, школаның коллективі сыдамаанаң сабланча, че аның істінде, очыхтағы от чіли, олаңай кізі көңнінің чылын-паарсазы усча. Анзы, тізең, Казанның, устағчы кізінің, пырозы.

Старковха ол полыс полбаан. Че ол туста Оркон чнит полған. Андада ол, амғы чіли, чуртастың ачығ тадинн тирең сиспеен. Че амды? Кем амды полыс пирер пу алнында одырчатхан хыйға кізее поэының алчаастарына тузында хатығли айлан көрерге, поэының соох чўресн тузында сизіне хабынарға? Хайдағ сөстер таап алчаң? Хайди чағын кіріп алчаң улуғзыросха оох парған кізі чўреензер?

Казан Устинович, тізең, тыстан полбинчатхан. Ол піл полбинчатхан, ноға анча ўр тапсабин одырча Оркон, ноға ол, хат парыбысхан чіли, анча ўр, көріндеске чіли, чылтырах столны көріп одырча.

— Сіернің... «көзенең» пе? — аар сымзырыхты оотхан чіли, хыныхсыбин сурған Казан.

— Я, «көзенең».

— Сіер ние-де чоохтирға килгезер?

— Я, сіердең чоохтазарға килгем.

— Нимеденер? — тура хонған директор, — ўгретчілер ам даа сіернің ондайынарча полчатханнаңар ба? Сіернің, че минің ондайымча ниеме? Амды мин кир-

тінчем анзына, киртінчем! Че чидер, чидер, чидер! Мин сірерні маңаттап піліп алдым. Сірерні пастыхтаң суу-рыбысхан үчүн, миннең өс алчазар. Сірер амды устаҗчы нместеңер, сірер амды олаңай ла история үгретчізі полчатханнаңар... — сөстерін хысхыр киліп, ол одырчыхха напли түскен. Аның холлары столча тамкызын көрглеп сыхханнар. Тамкызын ачын тартынып, ол чоо-ғын узаратхан:

— Олаңайдаң ниме истедірбін, «Оркон Петро-ович, тізең, Саражаков, тізең»... Көрінердек, мин Оркон Петровичтең пасхали итчем, сизініңердек, мин Саражаков чіли итпинчем. Че хайди мин итчем? Че хай-ди мин итчем? Сынында, мин школадаңар сірердең артых сағысырапчам. Сірердең артых! Итсе-де, сірер — парт-организацияның хачызызар. Сірерде — улуғ күс. Ан-наңар мин тоғыр сапсам, сірерзер парчалар. Хайди-за, сірер нымзах чүректіңзер ноза, хайди даа полыс пирер-зер! — ыргахтанчатханын пілінмин, хысхырчатхан Қа-зан.

— Хайнаба, Казан, — кинетін «син» тібіскен тапса-бин истіпчеткен Оркон. — Амыр чоохтас көрең. Че? — аның көні, кізі сағыбаан пик көрізі хайдағ даа тоғыр-ланысты хыя сабарчых. — Ниме син мында чоохтап-чазың? Коллектив — ол ууп тастир чысхыс нимес, аның күзін орта паалирға кирек. Угретчілер тапсабин чөрбестер. Олар ниме көрчелер, аны чоохтапчалар. Ан-наңар педсоветте сығарған чоохты олар хаңан-да сыға-рар полғаннар. Мында, тізең, кемнің оңдайынча пол-чатханнары санға алылбинча. Пот, син мині нымзах чүректіңзің тіпчезің. Чох, Казан, мин олаңай ла, кізее лаарсах хайчам, кізідең кізі чіли чоохтасчам. Минзер полызығ алай чөп суарға килзелер, хаңан даа полыс пирерге харасчам. Пот син Илона Икеновнаа чурт пирерге тоғыр сабысхазың, че сынында анзы синің көні киреең нимес, ол орындағы комитеттің тоғызы. Че школадағы профсоюз, хайди идерзің, анзы сынох, си-ніңөк холында, чооғың на хоостыра хайынча. Че, пир-бесинер Илонаа чурт. Анзы, тастыхти көрзе, орта: чуртапча чиит ирепчі ирінің ічезінде, оларның чурты аллығ, орын читче. Нимее ирепчілерге алынча чурт — чуртаңаң чирлері пар ноза. Че син сизіндең, семья сайбалча ноза. Хазинезінің холында чуртап полбинча чиит ипчі: хырыс-табыс, харах чазы, чүрексініс. Син-де Пелеш уучаны пілбинчезің, че мин аны маңат пілчем.

Көп чыл пилчем — чалчаа поэтың артың. Кирбинче аның көннине Илона күн тооза школада ла тоғын чөргені, ол иргі ондайың чуртирға харасча: килін прай ибдегі тоғысты итсін. Че чиит үгретчее төөле малнаң, идис-хамыснаң айғазарға маң чоғыл. Аннаңар ічезі хоптанча оолгына, ипчиң-де эринчек, ипчиң-де андагымындагы. Пабул сахта хайбинча хоп чоохха, че пзирікте табыс-тубус пасталча. Че кем пыролыгы? Мин сағынчам, мында сағынар-пөгінер ниме пар. Көр поэтың даа, хайди харасча тоғынарға чиит үгретчи: паза көрзең, клазынаң саналыгы чыларға парыбысча алай турпоходха. Че физкультура уроктардаң пасха санап көр, нинче спорт секциялары апарча, көбізін иирде. Олғаннар, тізең, чоо хынчалар агаа. Андагы кизині тоғыстан поэтыдарға пир дее чарабас. Чарабас! Кадрларны хайраллирға кирек. Сыдаспаза ол, сурыныстыгы пичикнең килер. Саназыбызар, ічезинзер парыбызар. Че семьязы? Семьязы, тізең, идис чили, оодыл парар. Сизинчезин ме, кизиниң пастагы хоныгы аарлыгы... Семьядаңар чоох парча...

— Че сирер пееер Илонаданар чоохтирға килдичер бе? Ноо киреем аның чуртазында? Миниң холымда андагы Илоналар илг артинаң. Амды мин, комплекс школамны тастап, оларның семьяларында хазынар одырбын? Мин улуг сурыглар пөгере тургызылгам, оохтеек нимес...

— Оох-теек ниме тичезин ме? Чох, пу оох-теек ниме нимес. Чох, Казан. Чаагының идінде чаа чачыратхан оох-теек тимиректер амгаа теере сыстасча. Че чаагы, пола-пола, ол тимиректең ос полбин, үреп парча. Чуртаста оох-теек ниме чоғыл.

— Нимее сирер мині үгретчезер, мораль хыгырчазар магаа. Мин хачанох олған нимессим, — тарын парган директор.

— Угредерге? Син үгренгезин школада, институтта үгренгезин. Амды чуртастан үгрэн. Мин улуг частыгбын, че пу үгретчини ам даа хыя итпинчем.

— Аны чоохтирға килдичер бе минзер? — хазин көрген пирси.

— Мин сини тохтадарға килгем, Казан, астан. Син сабланыс сүризип, тириг кизилерни көрбинчезин. Ки-зи-лер-ни, пилдин ме? Оларның сагыс-чүреен, бринис-чобаан сиспин иртипчезин. Сагаа оларның тогызы ла кирек. Тоғын ползаң — тоғын, сыдабинчатсаң — парыбыс. Че нога тоғын полбинча? Син хынминчазың, хараспин-

казың сылтаан табарға. Кізілерге улыс пирерге кирек, ондай табарға... Аргудаевтерниң чарым айға теере тура чылытчаң тимір ідізі тизік, че олар улызың сурарға килгеннерінде, син ниме теезің? Ниме?

— Ниме? Теєм, амды маң чох. Конференция иртіріп алзабыс, андада сурығ турғызарбыс.

— Конференция иртіріп алзабыс? А хачан иртіріп аларбыс? Ікі нидиле пазынаң? А олар? Олар соох, сыхтығ чуртта ол синге теере чуртазыннар, я? Қаза-ан Устинович, устағчы кізее пасхаларынаңар сағысырарға кирек... Паарсах хайарға.

— Паарсах? Че, пілчезер бе, пістің туста, атом ве-гінде, пастап чапчаң, өтіг тоғысха пар күсті саларға кирек. А кізее паарсиры иргілен парған.

— Иргілен парған? Чо-ох, Казан, саба сағыс. Хайдағ даа тустарда кізее паарсиры пастағы орында полған, соонаң, хайди син тідиң, чапчаң, өтіг, тузалығ полары. Кізее паарсиры — ол очыхтағы от. Очихтағы от ус пар-за — чуртас ус парар.

Кинетін телефон сығдыри түскен. Казан сала маңзыри тыңначаң ах тудачахты ізестіг алып алған.

— Я, истіпчем. Я... — тарынчах өтіг табысты тыс-танып истіпчеткен Казан Устинович, — че чарир, узу-рербіс. Кем чох полған? Иткижеков, Кучендаев паза... Сиротинин чоғох полған ма? Маң-ат, маңа-ат... Че чарир, хатығлирбыс, сағысырабаңар. А хайди угрен парчалар анда пістің кип тікченнер, инек сағчаңнар? Сымдахтар ба? Че чарир... А Вера Чустеева ам хайдағдыр? Паза урок иртірбинче, я? Че чарир. Көрчезер, хатығлаан соонаң... Я, я, истіпчем. Полар, полар... Мин ол киректең чөптес салғам совхозтың пастығынаң, пирер трактор моторын. Хачан? Че анзын мин соонаң чоох-тим, сығдырадың, искирем... Чох, поэзыбыс апарарбыс, сағысырабаңар, совхоз машина пирер. Паза сурығлар пар ба? Чоғыл? Анымчоhtar.

Телефонның тудазын сал салып, Казан столда чат-чатхан чачыннарны поэзынзар чағын арах тартыбысхан. Аның тудынчатханы теен осхас: чоохтазығ тоозыл пар-ды. Чоох-чаахнаң, тус иртіріп, одыарға маң чох.

Іди чоохтасчатхан кізіні аарлап пілбеені, көнізінең хыя иткені Оркон Петровитиң чуреене соох кирген. Аның көні көрізіне сыдап полбин, харахха іле хыпчых турған Казан, пазын көдіріп, аар сурған:

— Паза нимедір?

— Казан, минің чооғымны орта сизін. Сизін, Казан, сағаа тогыс ондайын тузында түзедерге кирек: поэзи одырчатхан ағасты үзе саппа. Пу тоозылбас-парбас «хайыныстар» үгредіг киреен чабыра пасча. Чидер школаны халтырадарға. Чой сыныхтаг тоғыстар...

— А, чой?! — хысхырыбысхан пірсі.

— Че синің, синің чізе? Мининең артых полған, арса? Синің ол халғанчы чылда үгредіг проценті тоғызон алтыдаң пөзік полбаан, мин пілче-ем...

— «Ікілерні» орта турғыстырғам, ікінчі чылына халғызарға хорыхпаам, аннаңар тоғызон алты полған. Паалағларны көдірбеем, хомай үгречеткен үгречілерні аар-пеер сухпаам. Че анзы пасха чоох. Пу чоох — синнеңер. Мин синнең көні чоохтазарға килгем, сині сизіндірерге: чарабас іди хылынарға, чоннаң нымзах арах пол, хайығ...

— Чидер, — үзе саппаан аның чооғын Казан, — мағаа маң чоғыл тілге пызарға.

Че ол туста пазох телефон сығдырап сыххан. Өкпенечеткенін чазырбин, директор тудазын тыртыстана тартхан.

— Я, истіпчем. А, сірер бе, Алексей Егорович, изен-е-ер, изенне-ер... Я, я, пүүн. Пис часта. Прайзы пілчелер, мына мында хачы поэзы чоохтапча. Пис часха? Че, чарир, хайди даа киліңер... Паза... хайди чөптес салғабыс... — халғанчы сөстерін туюх үннең хосхан ол.

Телефонның тудазын сал салып, табыс-тубус чох ағас ілгіссер пастыр киліп, тонын суурып алған. Че сығар алнында, хайди-да хатнин нымзадар үчүн, тесен:

— Тарымпаңар, мағаа парарға кирек.

ОН ЧИТИНЧИ ПАСТАҒ

Нымзах часхы кўннің чөрізі хызыл нирзер айланчатхан. Чазығ соохтың тынызы кўнөрте хайылчатхан суучахтарны ниске пузычахнаң хаап парыбысхан. Сыырах таа пілдірчетсе, кин аяс, ап-арығ полған. Хаалапчатсан, тоң чир, оодылчатхан сўлейке чілі, яңыланып одырчатхан.

Оркон Петрович, школадаң киліп, ўр нимес чадып аларға маңнаңаңох. Аннаңар көксіндегі чітіг ағыр-сымнары амырап парған осхас пілдірген, че іскен нмнің ачыг тадин тілінде тадыпчатханы іле. Чалахай

часхы танычахха өрініп, ол көөлче, ээн-көөн аал аралы пастыр париган.

Оркон ам полар чыылыгданар сагынарға поэзы поэзына чаратпинчатхан. Улуғ частыг кизи чир үстүнде хайыныбысхан часхыданар иркелеп-паарсап сагыпчатхан. Ноға полған на часхызын кизи көңіне хайдаг-да ниик, көөлбек, чапсых сагыс толча, хайдаг-да наа килер чарых ырысты сагыттырча. Синиң изиг чүреең пазох чиит паза хазых осхас. Че ойлапчатхан чыллар аттар ла чүгүрізи осхас, олар аны күн кизиңиң хызыл түбіне читир парирлар. Күн кизиңиң хызыл түбі — аның кирибіскени, аның ағырии.

Че поэзын кири тиі санирға ам даа ирте. Пар ам даа Майраның изиг сыбыранызы, аның нымзах, паарсах холлары. Ол ам даа охсанарға хынча пу аарлыг ниске салааларны, чыхчозындагы көк тамырычахты... Пу чүрееңе хачан-хачаннаң тирең сиип парған, успинчатхан хынысты Оркон, свечиңиң ілер турған одычаан чили, чуртастың наңмыр-чиллери өтире хайраллап апарған.

Ирткен тусты чағыннадып, Оркон Петрович хыныстың пастагы күннерин сагысха кирген.

Майраны ол директор полып тоғынчатханнаң үзинчи чылында ысханнар. Ипчизи силинең харахта турча: хыс кизиңиң тулуннары тоғылах тып-тың көксилеринче ағын суғ чили ахчатхан осхас. Харахтары, тізең, пыс парған нымырт осхас хап-хара, хара өзені дее көринмиче. Ол харахтар үчүн гимнастержалыг чиит директор амырын санай чидир салған. Пастап оларны көр табар ирее көңиңиң пулғаан осхас, че соонаң тадылыг, сөс узына алылбачаң көризиңиң чылии чүрең, танычах чили, систи хапхан...

Пирсінде оларға ікөлене орай иирде үртүннең айланарға килискен. Андар таарыг алнында прай колхоз үрен арығлирға чөрчең. Тоғынарға парар пиичин Оркон Петрович поэзы пасхан. Андада ол, поэзы поэзынаң чазыра, че нимес-де кинетин изенип, фамилиязы хыринда аның адын тургыс салған. Уртүннең айланарға, тізең, чазаг килис парған, кизи тарт чөрчең ханаа чубанчатхан. Ики чиит кизи көөлбек часхы чазыча, нимеденер-де чоохтазып, пастырып париганнар. Чоохтасчалар, пастырчалар. Пастырчалар, чоохтасчалар. Чиит кизи маңаттап пилинчеткен: орнында турыбызарға пир дее чарабас. Анзын Майра даа сизинчеткен, аннаңар Оркон хаалиин хызырчатса, хыс кизи маңзыри пас сыхча... Че пир туста

ікізі дее сыдап полбаан. Аалның пастағы туралары хыринда Оркон Майраны улуғ паарсаста хучахтап алған, хыстың иңнілері, тізең, ніске көгенек өтіре пас айла-ныстығ чағын пілдірген...

Ол ирткен часхы пуларның чуртастарында иң часкалығ тус полған, андада нымырт алчасхан, оларға ла...

Полған на паланың төреені хачан даа хайхатчаң. Хайди за, пит пір дее ние чох полған, мына пу синче дее пір дее ние, че көр, кізі! Кічицек холычахтығ, азағастығ, харахтығ. Хайдағ хайхас — пала төрсені. Ан-наңар ба, пастағызын холына чылығ оорлапчатхан кизегесті алчатса, аның чүреене ізіг алғыстас толчаң. Ол алғыстас Майразар, палаларның ічезінзер, сабылчаң. Чыллар иртіп парған, палалар өс парғаннар, че Орконның сағызында ол хайхастығ өрініс, сыйых сыйлаанға төбй өрініс, хачан даа чылып чөрген.

Саай пол парған хорғыстығ хараада харал парған Пөкенің сөбгін Майра поэы от-чалыннаң сығарған. Оолғычаан поэынзар чапсыра пик тудып, ол аар хаалағларнаң чара турыбысхан чонны өтіре хаалапчатхан. Оркон, тізең, тур полбин, тістенекти ұр турған усчатхан чалынға көөлче тычырас турған ағастар хыринда. Че ноға-да аның хараа алнында пала холынаң арыда чуған, пес хыриндағы одырчыхха хурударға ипти турғызылған кирза маймахтары турған.

Оркон Петрович көөлче сілігінібіскен. Хайди полча ол? Айландыр полбассың иртіп парған чылларны, ирткен тусты хатап чуртабачан. Ачыза-сыстаза амыраан чүрее, чітіг пычах чіли, омас парған тыстанчаа чох өкпеленіс. Майра хости полбаан полза, пілбес, хайди тірілерчік Оркон... Че амғаа теере иреелепче аны өтіг пыро: хайраллап полбады палазын.

Иир түзібіскен аалча хыр састығ кізі хаалапча. Ол пір дее маңзырабин, сағысха түзіп, парчатхан. Че иртісчеткен кізілернің пірдесезі сизінмеен: полған тустың аар чобаа пүүн пик хабыснаң Орконның чүреен хаапча.

Угретчі холындағы часызынзар көрібіскен. Он минута чох пис час. Тусты ол чахсы пілін чөрче, пүүн дее орайлатпас. Школаның сиденінзер чағын пастыр килгенде, райкомның таныс машиназын көр салған. Шалгинов тузында килтір.

Школаа кіргенде, аны сағыпчаттырлар. Изеннескен соонда, Алексей Егорович теен:

— Чыылығны пүүн иртірбеспіс, андағ нимелерні маң-

зытти ўзўрбинчелер. Хай пірсі нимелерні посха артых-пузух хулахтар чох чарыдып аларға кирек. Казан Устинович, пастанар, истіпчем сірерні.

— Узінчі ле чылы парир пістің комплекс школа азах-ха турғали. Че мағаа оой полбады. Оёнінде, ўгретчилернің сағыс-көгистерін пір-ікі кўн аразында алыстыр полбассың. Пу улуг пөгінні пөгер учўн, хай пар кёнібісті, пар-чох чылхабысты саларға киліскен. Хайча хазых, хайча кўс салылды пу кирекке. Аннаңар пўн, прай чоннаң харазып, іле көрінчеткен чидіглерге читкенде, мин ачырғанып таныхтапчам — иткен тоғысты паалирында прайзы пір сағыс тутпинча. Хайзылары, тізең, хара сағыс тутчалар. Андағларның аразында пістің школаның иргі ўгретчізі, партийнай организацияның хачызы Оркон Петрович Саражаков.

Казан Устинович сым пол парған, че пірдесзі тапсабаан. Андада директор, улуг тыныбызып, чоогын узарат сыххан:

— Амды мин сағынчам пу киректі орта сёснең адирға тус читті. Кёні чоохтаза, Оркон Петрович, істі кёйіп, устағчының авторитедін ёнетін чабыра пазарға харасча. Иди ол тоғызымны хомайлап, коллективтегі ўгретчилерні миннең тоғыр турарға чөптес салған. Минің чаныма чидерге...

— Нимедеңер чоох, Казан Устинович? — сыдап полбин, удурласхан Оркон, — піс пўн ікөлең пірден пірге пу нимедеңер чоохтасхабыс хайза? Мин пір дее кизінің чанына чидерге сағыс тутпаам. Сёзіңер дее хайдағ-да чабал истілче...

Че Казан, аның сөстеріне хайығ салбин, аннаң андар чоохтап сыххан:

— Кичеегі педсовет ағаа көзідім. Ўгретчилер, аның чёбіне кіріп, мағаа, устағчы кизее, удурланып, хысхырарға тидінгеннер... Че мин андағ нимені сыдап чөрбеспін. Сыдап чөрбеспін! — кинетін чылбыраң сёзінең тайлыгып, ёртенген чили, суулап сыххан Казан. Аннаң прай поэынаң Орконзар айлан киліп, соох суғ урған чили, ачит сыххан:

— Нимее сірер пу маң чох туста пу сөп-сапты сығардыңар? Прай нимені ёнетін ардадарға сіренгезер бе? Нимее сірер сылтағ чох пыролапчазар мині, чидіглерібісті сии тартчазар?! Мына көріңер, тіпчезер, сағынып алған проценттер, сағынып алған чидіглер, сағынып алған...

Пу сөстөрнi исте, Оркон орнынац тура хонған.

— Я, мин анзын теem, че пазох тирбiн: амды иц килiскек тус пу сурығларға орта көрiснец көрерге, иц килiскек тус, алчаастарыбысха харах чаппин, оларны түзедерге. Мин көрчем, пiс уғаа хынчабыс сабланарға. Пiстi прай чирде чоо махтапчалар. Че пiс поэыбыс маңаттап пiлiнчебiс, хайди парча киреебiс. Пiске грамоталар пирчелер, сыйыхтар, iзiг ая сабыстары истiлче... Анзы хорғыстыг, хачан улуг нимес чидiглер алчаастарыбысха харах чаапча. Чонда тидiрлер, иц сын чарғы — ол тус, пу чарғы пiстi дее чарғылр. Пуун пiстiц үгрeнчiлeрiбiс сыныхтағ тоғыстарға сыдап полбинчалар, а танда...

— Че анзы алынча чоох, — табырах напдырған Казан, — математик хатығлатхан.

— Че хатығланыс кирек пе? Мында устағда алызғлар кирек. Пит прайзы пiлче, пiстiц тiл үгрeтчiлeрi iкi ручканаң сыныхтапчалар, пiрci көк — алчаас чох идерге, пiрci хызыл — паалағ турғызарға. Че кемнiң чарадиннаң сыхча андағ ниме? Сiрерден! Сiрер «iкiлер» турғызарға чаратпинчазар. Хорыхчазар, чыл көзидiмнерiн ардадар. А палалар? Хайдағ кiзi полып өс парлар олар? Андағох чой арах? Пiс оларны ах сағыстығ поларға үгрeтчeбiс, сын нимее турызарға, а поэыбыс... Чох, мин тапсабин чөрбеспiн.

— Улуг пыролығ акт! — ыргах суғыбысхан Казан Устинович. — Че нименiң улы-пазына сығарға сағынчазар сiрер? Сiрер школаны хомай саринаң көзiт пирерге итчезер! Мин хайча кiс салғам аны көдiрерге! Чох! Чаратпасын! Пирбеспiн!

— Че, iди дее полза, мин тапсабин чөрбессiм, — хатығ көрiснец удурлаан аның харахтарын Оркон.

Ол туста, пу хырыс-таласта араласпин, сиргек тыңнапчатхан Шалгинов арғыс чоохха кiрiскен.

— Көрчем, ибiцeрнiң пeс түнүгi хызарта iзiп партыр. Анзы, тiзeц, иц не маң чох туста, улуг чыылығ алнында. Ағаа тимнeнeр орнына сiрер күзiнeрнi сарыс-таласха хоратчазар. Че пу чыылығны сайбирға чарабас. А сiрерге, Оркон Петрович, чөп пирчем: тохтаңар. Пiс эксперимент киреен оода сабарға пирбеспiс, пiлдiнeр бe?

— Ода сабарға пiрдeсeзiнe кирек чох. Мин алчаастарны түзедерденeр чоохтапчам. Прай нименiң тузы пар, прай нименiң синi пар, тидiрлер чонда. Пiс, тiзeц,

пазох турабысты сині чох чазирбыс, тимнег тоғыстарға үгренчилерні уроктардаң сууарбыс, выставка идер үчүн, аал аралы абдыра-тербеннерні кілеп чөрербіс, килген чонға музейібіс тирбіс... Көзіділген уроктарны, ойын чіли, азынада ойнирбыс... Чарабас іди, прай сын ползын, олаңай... аалчылар көрзіннер пістің олаңай күннің олаңай чөрізін.

— Чох, — тура хонган Казан Устинович, — іди полза, кем хайхир піске, пістің олаңай ла школа нимес, а экс-пе-ри-мен-таль-най! Кізі хайхатчаң!

— Пазох азахтаң түскенче чүгүріс-хайыныс, пазох читлестерібісті чазап көзідерге? Чох, мин тоғырбын, — хатыҕ уннең нандырған пірсі.

— Тоғырзар? — хази көрібіскен Шалгинов. — Теем хайза, тохтаңар. Улуғ киректі сайбирға пирбеспіс.

— Іди дее полза, мин, коммунист кізі, позымның ах сағызымнаң тоғыр турбаспын, тапсабин чөрбессім.

— Сілер?.. Ах сағызыңарнаң тоғыр? — полған на сөзін ал-алынча, аар тастар тастаан чіли, чоохтан сыххан Шалгинов. — Че хайда полған ах сағызыңар, хачан сілер үс чыл мының алнында школаның тоғызын чабыс синге түзір салғанда? Хайда полған ах сағызыңар, хачан сілер хазна ахказынаң хара киректер иткенде? Алай хачан изірік позыңар, кізілердең дее уятпин, аал аралы субарап чөргенде? Амды сілер ах сағыстанар сіліг сөстер тоолатчазар? Че... мин... сағынчам... Сілерге, андаҕ кізее, партияда орын ма? Биледінерні мына пеер, столға, сал пирерге киліспезін...

Кинетін Орконның хараанда чарых тура чайханни түскен. Тынызын тындырбин, чүреене чітіг айҕахтар хазал парған. Тамаан нима-де хысти тудыбысхан. Нима пол парды? О! Чара чачыраан секундаларның аразында сиргек миизінде ноҕа-да пір ле көрім, ізін дее халғыспин, чалын чіли пызыңнап парған: чаалазыҕларның аразында, хол тудып, пирче аҕаа аарлыҕ хызыл книгахачахты замполит Евгенийев. А ол, чиит офицер, книгахачахты алчадып, прай позынаң көні тартылча. Паза аның тізектері ноҕа-да позына ла пілдістіг тітірепче...

Че ноҕа амды пазох идөк тітіресче? Одырыбызарға? Чох, чарабас! Анаң кізі хараанаң парыбызарға маңнанмас! Чох-чох! Мині минің ағырим китеп алды. Аҕас үстүнде үрөк китенген чохыр аң.

Тутчах чагдап килгенін сизінібіскен Оркон улуг үрүгісте ізіксер тартына түскен. Миизінде өрт осхас

сағыс: пір дее кізі көрбезін аның күзі чох, чалбайта чатчатханын. Көксін, пычахнаң хазаан чіли, чітіг ағыр-сым пик хабыснаң тутчатхан. Ағас чіли хат парған пилі-сөөгін көні тудып, ол кинетін пүрүңкі түзібіскен турача ізіксер пастыр сыххан. Хаалағ, паза пір хаалағ, хаалағ паза пір хаалағ... О! Кем хазаан көксіме пу пычахты...

Коридорның сөрөнi истіг пілдір парған. Че стене-нің ізестіг хатиин пілініп ле, Оркон Петрович харахха түзібіскен харасхыда чалыннаң пызыннап халған ооға-зах чылтызахтарны көр салған. Паза ол пір дее ниме сизінмесен.

ЭПИЛОГ

Ур турча ба ол пу суғның чарында? Казан Устинович анзын оңнабаан. Тигірде хачанох, аяаана толдыра сузып, ибіре чая тастаан чіли, саны чох чылтыстар пызыннасчатхан, че оларның соох, чыллар өтіре кил-четкен чарии аның чүреен чылытпаан. Пу кізінің ал-нында пуснаң туу чабынған суғ амыр пілдірчеткен. Че аның көксі-хойнында пустарны тығындыра көдірчең күс хойыпчатхан. Казан сизінчеткен: пір-ікі күн пазынаң часхы киинің тынызына, өördeгі асхырлар кістескен чіли, чарлар хасти, күүлбек тығын полып, ах тасхылда төреен айра суғ усхунар. Аның күзіне килкім пустар үстү-үстүне тығырама сығарлар, ибіре хулах тундыра күзүрес-күүлес турар... Ана сах ідөк Казанның миизін-де майыхтыра сүрдірген аттар осхас сағыстар.

Хачан паза хайди ол мындағ пол парған? Хачан паза хайди хыйылып пасталған кізее кічигдөк іче сү-дінең хада эміскен паарсазы, хачан тоозыл парған аның чүреенде кізінің ирее-чобаана сиргек хайары? Хачан паза хайди аның поэның ады пасхаларынаң аарлығ пілдір сыххан?

Я, ол пілбеен. Че пу ханның чаа соонаң көбізі са-ғып полбаан ибінзер пабаларын, че андағ даа полза, оларның чүректері хат парбаан ноза.

Я, палазын сурастан тапхан ічезі салған аның чү-реене улуғзырос үренічесен, хайдаң пілзін сабланысха тартынарын.

Я, төрібеен аның поэның палалары. Че іди дее полза, кізі палазын пала идіп, прай чүреенің ізини-хынызын ағаа сыйлап пирерге чарабас полған ма?

Ам на өтіре сизінген ол, ноға аның ипчізі чылығ кўннерде дее телевизор алнында улуғ нымзах платха сулғанадыр... «Миннең хости хайдағ сөрөндір сағаа, о, иркем! — пызырынча орай сағыстарға Казан. — Синің ачығ чобааңны піле-тура, ноға типсеем часкаңны, ноға хазырланғам сағаа?»

Итсе-де, аның ады тиксі областъта сабланча, че амды, тирге чарир, тиксі крайча даа. Че кем көрче, хайди аның кўстіг паза пик чўреенде пўун хатап төріпче кізі? Аның холында улуғ эксперименттің ўлўзі паза ўгречілернің чуртазы. Ағаа тударға таңда нандырығ, хайдағ кізі полип өс парарлар олар. Піди көрзе, таңдағы кўн — ол пўунгі кўннің узарааны. Чаачының идінде чаа чачыратхан ооғазах тиміректер амғаа теере сыстасча. Че чаачы пола-пола, ол тиміректең ос полбин, ўреп халча. Соох чўректің пузы ідөк, ооғас таа полза, көместең сиип парча өсчеткен төлге. Аның ўчўн ме өс парча хомай кізі, аның чахсызы азылбин халча. Кізі чўреенің паарсазы — очыхтағы көйчеткен от. Очихта от ус парза — ус парар чуртас.

Че ибіре, тізен, наа пасталчатхан часхының чап-сых чызы тарапчатхан. Ўр ниместең чікім Соян тағлардаң, хайнап, чайхала түзер айра суғ, ол поэының чөрізінде тасхылдаң оя сабылған тастарны даа, чилегезінең ходыра тартхан ағастарны даа, улуғ-кічіг сөпсапты арыда сыбырар. Чазы чирде ле амырап пастир ах көбіктіг хар суу — айра суғ. Че амырап парза, арығ суун ыраххы талайзар тудығ чох поғда анапар.

...Орты хараада ла Казан Устинович чобағлығ тураның иркінін алтаан. Казанны прай нимені сизінчеткен, че хыялында аны пыролабинчатхан харахтар удурлаан. Майраның хараандағы хара өзені көрінминчеткен.

Таптырғас

ВАЛЕНТИНА ТАТАРОВА. Алып айра суг. Повесть . 3

Ч О О Х Т А Р

ИЛЬЯ ТОПОЕВ. Туганнар. Кізі палазы. Пастагы ха- даг. Іче — хацаи даа іче	102
АЛЕКСАНДР ЧАПРАЙ. Кукай	123
СЕРГЕЙ КАРАЧАКОВ. Тогазыг. Алымцох	139
МИХАИЛ ТОРБАСТАЕВ. Мачо. Тайгада орт	149
ГРИГОРИЙ КИРГИНЕКОВ. Орай сагыс	153
НИКОЛАЙ ПУГОЧАКОВ. Мукул. «Албыға»	156
АНАТОЛИЙ СУЛТРЕКОВ. Таң алында	172
МАҒАН ТИМОС. Чолдагы сагыстарым	176

Валентина Кирилловна Татарова,

Илья Прокопьевич Топоев,

Александр Иванович Чапрай (Когожсков) и др.

УТРЕННИЙ ВЕТЕРОК

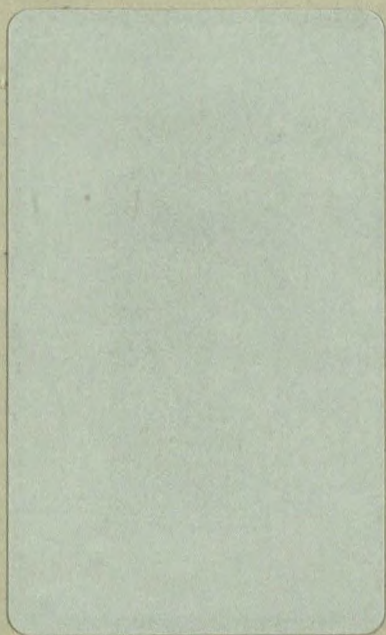
Повесть и рассказы на хакасском языке

Художник В. А. Тодыков. Редакторы В. Г. Шульбаева,
Г. Г. Тачеева. Художественный редактор Г. Н. Сагала-
ков. Технический редактор Е. Д. Сунчугашева. Кор-
ректор Н. К. Тахтобина.

ИБ № 1150

Сдано в набор 16.09.85. Подписано к печати 14.01.86. АЧ00011.
Формат 84x108 1/32. Бум. тип. № 1. Гарнитура литературная.
Печать высокая. Усл. печ. л. 9/66. Усл. кр. отт. 9/87. Уч. изд. л. 10.
Тираж 3000 экз. Заказ 5209. Цена 85 коп.

Хакасское отделение Красноярского книжного издательства,
662600, г. Абакан, ул. Щетинкина, 32. Укрупненное полиграф-
предприятие «Хакасия», 662600, г. Абакан, ул. Щетинкина, 32.



85 ахча

